

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Jan-Willem van Prooijen

KOMPLO TEORİLERİNİN psikolojisi

KOMPLO TEORİLERİNİN PSİKOLOJİSİ

Komplo teorilerine kimler inanır? Bazıları komplo teorilerine inanmaya neden başkalarından daha yatkındır? Böyle inançların sonuçları nelerdir? Hiç gerçekleşen bir komplo teorisi gördünüz mü?

Komplo Teorilerinin Psikolojisi, komplo teorilerini politikadan iş hayatına kadar uzanan geniş sosyal bağlamlarda inceleyerek bu inançların çağımıza özgü olduğu efsanesini çürütür. Bu kitap, bazılarının komplo teorilerine inanmaya başkalarından daha yatkın olmalarının sebeplerini, komplo teorilerinin tanımlanabilir ve tahmin edilebilir psikolojik süreçlerle nasıl üretildiklerini açıklamaktadır.

11 Eylül terör saldırıları ve iklim değişikliği gibi örnekleri de sunan *Komplo Teorilerinin Psikolojisi*, bu gibi inançların her zaman mantıksız olmadığını, patolojik olmaktan uzaklığını ve bireylere, toplumlara zarar verebileceğini göstermektedir.

Jan-Willem van Prooijen, VU Amsterdam'da Sosyal ve Örgütsel Psikoloji alanında öğretim üyesidir, Netherlands Institute'te Suç ve Hukuki Yaptırımlar Çalışmaları konusunda kıdemli araştırmacıdır.

HER ŞEYİN PSİKOLOJİSİ

Her Şeyin Psikolojisi, dünyanın en büyük sorularının yanıtları hakkındaki efsaneleri ve sahte bilimsel tartışmaları irdeleyen bir kitap serisidir.

Bu seri; bilinçaltımızdaki arzulardan ve isteksizliklerden tutun da nesiller boyu geliştirdiğimiz, doğuştan gelen sosyal içgüdülerimize kadar, bizi harekete geçiren gizli psikolojik etmenleri inceler. Serinin her kitabı; erişilebilir, bilgi verici ve her zaman ilgi çekicidir. Kitapların hepsi; alanında uzman, araştırma temelli bilgiyle popüler bilgiyi karşılaştıran, psikolojinin insanlık ve modern hayat anlayışımızı geliştirme becerisine dikkat çeken yazarlarca hazırlanmıştır.

Bir dizi konuyu ve güncel tartışmayı -cinsellikten, bağımlılıktan tutun da komplo teorilerine kadar- psikolojik açıdan ele alan Her Şeyin Psikolojisi sayesinde her şeye yeni bir gözle bakacaksınız.

Serideki kitaplar şu şekildedir:

Yas Psikolojisi

Richard Gross

Cinselliğin Psikolojisi

Meg-John Barker

Diyet Psikolojisi

Jane Ogden

Performansın Psikolojisi

Stewart T. Cotterill

Güvenin Psikolojisi

Ken J. Rotenberg

İş Hayatının Psikolojisi

Toon Taris

Komplo Teorilerinin Psikolojisi

Jan-Willem van Prooijen

Bağımlılık Psikolojisi

Jenny Svanberg

Modanın Psikolojisi

Carolyn Mair

Bahçe İşlerinin Psikolojisi

Harriet Gross

Toplumsal Cinsiyet Psikolojisi

Gary W.Wood

Seri hakkında daha fazla bilgi edinmek için lütfen web sitesini ziyaret edin:
www.thepsychologyofeverything.co.uk

KOMPLO TEORİLERİNİN PSİKOLOJİSİ

FATMA MELİKE EŞDUR

THE PSYCHOLOGY OF CONSPIRACY THEORIES

JAN-WILLEM VAN PROOIJEN

Komple Teorilerinin Psikolojisi The Psychology Of Conspiracy Theories

1. Basımdan Çeviri, Eylül 2021

Yayın No.: 111

ISBN: 978-625-7762-11-3

Jan-Willem van Prooljen

Çeviri: Fatma Melike Eşdur

© 2021, Bu baskının bütün hakları NOBEL YAŞAM'a aittir. Sertifika No: 40340

Copyright © 2018 Jan-Willem van Prooljen. All Rights Reserved. Authorised translation from the English language edition published by Routledge, a member of the Taylor & Francis Group.

© TURKISH language edition published by NOBEL AKADEMİK YAYINCILIK, Copyright © 2021

Genel Yayın Yönetmeni: Nevzat Argun

Yayın Koordinatörü: Alper Tok

Sayfa Tasarım: Emel Yıldız

Yayına Hazırlayan: Seval Sezer

Kapak Tasarım: Mehtap Yürümez

Baskı ve Cilt: Sarıyıldız Ofset Ltd. Şti. Sertifika No.: 46685

Tel: 0312 395 99 95

Nobel Yaşam

İstanbul Büro: Rasimpaşa Mah. Rıhtım Cad. Nemlizade Sok.

Gülyüz Apt. No:9 Daire:3 Kadıköy / İSTANBUL

Tel/Faks: +90 (216) 418 20 10

info@nobelyasam.com - www.nobelyasam.com

Ankara Büro: Mithatpaşa Cad. No.: 74/4 Kızılay / ANKARA

Tel: 0312 418 20 10 Faks: 0312 418 30 20

Genel Dağıtım

ATLAS AKADEMİK BASIM YAYIN DAĞITIM TİC. LTD. ŞTİ.

Sipariş : -siparis@nobelyayin.com-

Telefon : +90 312 278 50 77 - Faks: 0 312 278 21 65

E-Satış : www.nobelkitap.com - esatis@nobelkitap.com

Bilgi : www.atlaskitap.com - info@atlaskitap.com

Dağıtım ve Satış Noktaları: Alfa Basım Dağıtım, Arasta, Arkadaş Kitabevi,

D&R Mağazaları, Dost Dağıtım, Ekip Dağıtım, Kıda Dağıtım, Kitapsan,

Nezih Kitabevleri, Pandora, Prefix, Bezi Kitabevleri

İÇİNDEKİLER

Ön söz	vii
1 Komplo teorilerinin psikolojisi	1
2 İnsanlar komplo teorilerine ne zaman inanır?	19
3 İnancın psikolojisi	35
4 Komplo teorilerinin toplumsal kökleri	49
5 Komplo teorileri ve ideoloji	65
6 Komplo teorilerini açıklamak ve azaltmak	81
Ek kaynaklar	95
Notlar	99
Referanslar	103

ÖN SÖZ

İklim değişimi Çin'in oyunu. İlaç endüstrisi, aşıların otizme sebep olduğunu saklıyor. Üstelik Barack Obama'nın Kenya'da doğduğunu gizlemek için de büyük bir komplo dönüyor. Bunlar, Donald Trump'ın 2016'daki başkanlık seçim kampanyası sırasında öne sürülen komplo teorileri. Bilim insanları, gazeteciler, politika belirleyiciler ve başka eleştirmenler, bu teorileri safça, zorlama, kanıtlanamayan, hatta saçma sapan şeyler olarak tanımlıyor. O zaman bu komplo teorilerine inanan insanların sayısı neden hayli yüksek? Seçmenler bu komplo teorilerini o kadar çekici buldu ki Trump, Seçmenler Kurulunu kazanıp ABD'nin 45. Başkanı oldu. Buradan şu sonucu çıkarabiliriz; komplo teorileri zararsız eğlence araçları ya da akıl hastalığı göstergesi olarak kabul edilip görmezden gelinemez. Komplo teorileri sıradan vatandaşlar arasında da yaygındır ve bu kişilerin oy vereceği aday, çocuklarına aşı yaptırıp yaptırmayacakları, karbon ayak izini azaltmak için ellerini taşın altına koyup koymayacakları, doğum kontrol yöntemlerini kullanıp kullanmayacakları, kendilerine benzemeyenlere saldırıp saldırmayacakları gibi gerçek ve önemli seçimlerini belirler. Sosyal bilimler, komplo teorileri dediğimiz yaygın toplumsal fenomeni artık ciddiye almalıdır.

Komplo teorilerine kim inanır, kim inanmaz? İnsanlar ne zaman komplo teorilerine karşı özellikle duyarlı olur? Komplo teorilerine

VIII ÖN SÖZ

inanmanın sonuçları nelerdir? Politika belirleyiciler, komplo teorilerine duyulan inancı azaltmak için ne yapabilir? Çok önemli olan bu sorular, psikolojinin alanına girer. Elinizdeki kitap, komplo teorilerinin psikolojisinin kısa, ulaşılabilir ve en gelişkin açıklamasını sunmak için tasarlandı. Bu kitabın ana fikri şudur: Komplo teorilerini patolojiyle açıklayan görüşlerin aksine, bu teorilere inanmak vatandaşlar arasında oldukça yaygındır çünkü bu teoriler de normal psikolojik süreçlerden doğar. Komplo teorileri, başka türdeki inançları da üreten bilişsel süreçlerden (yeni bir çağ, ruhanilik gibi) türer. Bu teoriler, insanların kendi çevrelerini düşman dış gruplardan koruma isteklerini yansıtır. Komplo teorileri, belirsizlik ve korku hislerine karşı doğal bir savunma tepkisidir, bireylerin baş etmek zorunda kaldığı tedirgin edici durumlar için kendilerine benzemeyen dış grupları suçlama stratejisidir.

Bu, kısa bir kitap olsa da teşekkür edilmesi gereken kişilerin listesi oldukça uzun. Routledge ekibinden Ceri Griffiths'e bu projeye benimle giriştiği için, Elizabeth Rankin'e de yardımları için teşekkür ederim. Routledge'ın "...Psikolojisi" serisine dikkatimi çektiği ve beni bu kitabı yazmaya ikna ettiği için Michael Strang'e de teşekkür ederim.

Dünyanın her tarafında komplo teorilerinin psikolojisi hakkında iş birliği yaptığım akademisyenlere ve öğrencilere gerçekten minnettarım. Bu kitapta yer alan fikirlerin çoğu, bu insanlarla yaptığım tartışmaların ya da ortak araştırmaların ürünüdür. Özellikle Paul van Lange, André Krouwel, Karen Douglas, Nils Jostmann, Reinout de Vries, Mark van Vugt, Robbie Sutton, Roland Imhoff, Michele Acker, Eric van Dijk, Thomas Pollet, Clara de Inocencio ve Olivier Klein'ı anmalıyım. Ayrıca bir parçası olduğum için kendimi ayrıcalıklı hissettiğim COST Action ağları sayesinde tanıştığım (ve hâlâ komplo teorileri konusunda iş birliği yaptığım) akademisyenlere teşekkür etmeliyim. Bu iki ağın ismini şu şekilde vereceğim: COST Action "Büyüyen Avrupa Birliğindeki tarihî temsillerin sosyal psikolojik dinamikleri" ve COST Action "Komplo teorilerinin karşılaştırmalı analizi".

Özel hayatımın bir parçası olan ve benden çok daha fazla komplo teorisine inanan ama bir taraftan da en yakın arkadaşlarımdan olan John Ensberg'e teşekkür ederim. Son olarak, sürekli dikkatimi dağıtarak bir şekilde verimliliğimi arttıran karım Claudia van Prooijen-van Remundt'a teşekkür ederim. Hayatımdaki dengeyi ona borçluyum ve yaşanacak şeylerin bilimden daha fazla olduğunu her gün fark ettiğim için çok memnunum.

Jan-Willem van Prooijen
Amsterdam, 26 Temmuz 2017

ÇEVİRMENİN ÖN SÖZÜ

Bu kitap, komplo teorilerinin neden ortaya çıktığını ve bu teorilere neden, nasıl inandığımızı oldukça anlaşılır bir dille, çarpıcı örneklerle anlatmaktadır. Bununla beraber, komplo teorilerini muhtemel gerçeklerden ayırt edebilmemiz için bilmemiz gereken özelliklerini de ayrıntılarıyla belirtmektedir. Bu iki açıdan oldukça değerli bulduğum bu kitabın, bir toplum için daha da önemli olmasını sağlayacak özelliğiye komplo teorilerinin gerçekten yıkımlara, acılara sebep olabildiğini tarihî örneklerle göstermesidir.

Okurken asla sıkılmayacağınız ve hem tarihî hem toplumsal anlamda çok şey öğrenebileceğiniz, kafanızda bir şeylerin oturmasını sağlayacak bu kitabı size sunmaktan onur duyuyoruz.

İyi okumalar.

Fatma Melike Eşdur
Ankara, 2021

1

KOMPLO TEORİLERİNİN PSİKOLOJİSİ

11 Eylül terör saldırıları, modern tarihin hem en etkili hem de en iyi belgelenen olaylarından biridir. Profesyonel haber ekipleri ve New York şehri sakinleri bu korkunç olayı videoya aldı ve bu videolar pek çok yerde yayınlandı. United Airlines'a ait 175 sayılı uçuşun Dünya Ticaret Merkezinin güney kulesine nasıl çarptığını, olası bütün açılardan sergileyen fotoğrafları hepimiz gördük. O devasa binaların kâğıt ev gibi yıkılışına hepimiz şahit olduk. Baktığımız fotoğraflar ve videolar aynı olsa da insanlar o fotoğraflarda ve videolarda gördükleri şeyler bakımından büyük oranda ayrıldı. Çoğu kişi, intihar teröristlerince kaçırılan bir yolcu uçağının İkiz Kuleler'e çarpıp patlayarak bu binaların yıkımına sebep olduğunu gördü. Başkalıysa kontrollü yıkımın doğrudan kanıtlarını gördüğünü iddia etti: Uçak kazasının sorumlusu intihar teröristleri değil ABD hükûmetiydi ve İkiz Kuleler'in yıkımına sebep olan şey uçağın çarpış gücü değil binalarda saklı olan patlayıcılardı.

11 Eylül saldırısına ABD hükûmetinin yardım ettiği yönündeki suçlama da internette ya da sosyal medyada kolayca bulabileceğiniz komplo teorilerine yansdı. Endişeli vatandaşlardan oluşan gruplar -11 Eylül'ün Gerçekleri Hareketi gibi- halkı ABD hükûmetinin gerçekleri sakladığına inandırmak için belgeseller yaptı, kitaplar ve makaleler yayınladı, yürüyüşler düzenledi. Üstelik 11 Eylül saldırısı hakkındaki komplo teorilerinin başka şekilleri de var. Görece

2 KOMPLO TEORİLERİNİN PSİKOLOJİSİ

“daha yumuşak” olan bu anlatımlar, ABD hükûmetinin kenar süsünden fazlası olmadığını, devlet personellerinin terör saldırısından haberdar olduğunu ama önlemekte kasten başarısız olduklarını öne sürüyor. Başka versiyonları, ABD hükûmetinin daha aktif bir rol oynadığı suçlamalarda bulunarak bu saldırıların doğrudan devlet personeli tarafından organize edilip gerçekleştirildiğini öne sürüyor. Bu komplo teorileri, 11 Eylül saldırılarını genelde “yanıltma harekâtı” olarak resmediyor. Yanıltma harekâtı denen saldırı türü, savaş gibi geniş kapsamlı harekâtları meşru kılmak için devletin kendisi tarafından düzenlenip başka ülkeler ya da örgütler tarafından düzenlenmiş gibi gösterilen saldırılardır. 11 Eylül saldırısının yanıltma harekâtı olduğunu öne süren komplo teorileri; uçakların uzaktan kontrol edildiği, İkiz Kuleler’in patlayıcılar yüzünden yıkıldığı, Pentagon’a çarpanın yolcu uçağı değil roket olduğu yönündeki iddialarıyla bilinirler.

İnansak da inanmasak da bu komplo teorileri kesinlikle etkileyici. Komplo teorileri, hepimizin güçlü, kötücül ve görünmez güçlerin yönettiği kuklalar olduğumuz yönündeki temel, karanlık korkuya hitap eder. Bu teoriler; biz farkına bile varmadan hayatımızı etkileyen gizli saklı, kötü kalpli organizasyonlara işaret eder. Komplo teorilerinin çoğu, içimizde bir “Ya gerçekten öyleyse?” hissi oluşturur. Yani bu teoriler doğru olabilir mi? Doğru olması, hayatımızı yaşama biçimimiz için ne ifade eder? Dünyanın nasıl döndüğünü hakikatten anlıyor muyuz? Yoksa başından beri kandırıldık mı? Makul bir komplo teorisinin karşı konulamaz biçimde gizemli, merak uyandıran ve korkutucu bir yönü vardır; dolayısıyla komplo teorilerinin geniş kitlelerin ilgisini çekme ihtimali yüksektir.

Bu yaygın çekicilik, komplo teorilerinin popüler kültürün içindeki belirgin yerinden de anlaşılabilir. Gişe rekorları kıran pek çok ünlü film, insanların şeytani ve gizli güçlerce kandırılmasına ya da tehdit edilmesine dayanır. Örneğin, *The Truman Show*’da Jim Carrey’nin oynadığı ana karakter, bütün hayatının aslında bir televizyon kanalının yönettiği popüler bir reality show olduğunun farkında değildi. Tanıdığı herkes yani bütün arkadaşları, ailesi, hatta karısı; karakteri normal bir hayat sürdürdüğüne inandırmak için tasarlanan bir komplo-
nunun parçasıydı. Çok farklı görünen fakat aslında aynı komplocu-

luk prensibine dayanan başka bir örnek de *Matrix*'tir. *Matrix* isimli filmde, seyirciler hayatın bildiğimiz hâlinin bir gerçeklik illüzyonu olduğuna ve bu illüzyonun gözlerimizin önüne bilerek bir perde gibi çekildiğine inandırılmıştır. İnsanlar aslında düşmanımız olan çok zeki bilgisayarların kurduğu bir komplonun esirleridir. Bu çok zeki bilgisayarlar, insanların hayat enerjisini güçlü bir batarya gibi kullanırlar.

The Truman Show ile *Matrix*'i birbirine bağlayan şey, oldukça varoluşsal komplo teorilerini temsil etmeleridir. Bu iki film, hayatımızın en önemsiz ayrıntılarının bile bizim bilgimiz dışında, bir komplo tarafından kontrol edilebildiğini ima eder. Daha yaygın komplo teorilerine dayanan, devlet kurumlarının ve başka toplulukların, sırf vatandaşlara acı çektirmek için büyük bir güç kullandıklarını anlatan filmler de vardır elbette. Bu komploların elinin altında genelde çok gelişmiş teknolojiler vardır ve bu teknolojiler sayesinde kurbanlarını etkili bir şekilde takip edip yakalayabilirler (Ör. Kartal Göz, *İnternette Av, Devlet Düşmanı*). Ben şahsen bir Netflix dizisi olan *House of Cards*'ın büyük hayranıyım. Bu dizi, yozlaşmış bir politikacının yalanlarla, aldatmayla, rüşvetle, korkutmayla, baskıyla hatta cinayetle kariyer basamaklarını (ta ABD başkanlığına kadar) tırmanışını anlatmaktadır. Bu filmlerle diziler, pek çok komplo teorisinin ana hatlarından birini de bünyelerinde barındırır: Güçlü kişilerle kurumların şeytan fikirli, tehlikeli ve genelde gizli saklı işler yapan kişiler ve yapılar olarak resmedilmesi.

Komplo teorilerinin çoğu kişiye çekici gelmesine katkı sağlayan bir başka etmen de gerçek olabilme ihtimalleridir, hatta bu komplolar meydana gelebilirler, bazen gelirler de. Bunun çok yüksek bir politik seviyede gerçekleşen en ünlü örneği, 1980'lerde yaşanan "İran Kontra Olayı"dır. ABD hükûmeti çalışanlarının silah ambargosuna tabi tutulan İran'a gizlice silah sattığı ortaya çıktı. Bu çalışanlar, satışların kârıyla Nicargua'da Kontra Asileri'ne destek olmuştı, üstelik Kontra'ların maddi olarak desteklenmesi, Meclis tarafından açıkça yasaklanmıştı. Gerçekleşen başka bir komplo da Tuskegee-frengi deneyidir; bu deneyde bilim insanları Afro-Amerikan erkeklere ücretsiz sağlık hizmeti sunmuştu. Oysaki aslında frengi hastası olan ama bunu bilmeyen 399 erkeği ve kontrol grubu olan 201 sağlıklı

4 KOMPLO TEORİLERİNİN PSİKOLOJİSİ

erkeği kullanarak tedavi edilemeyen frenginin doğal gelişimi üzerine çalışıyorlardı. Deney 40 yıl (1932-1972) sürdü. Bu süre boyunca kimse bu erkeklerle bir deneyde yer aldıklarını söylemedi, gerçek tıbbi durumları hakkında bilgi vermedi ve bu erkeklerin hastalıkları tedavi edilmedi. Sonuç olarak çoğu erkek, frenginin sonuçlarıyla yüzleşmek zorunda kaldı. Bu sonuçlardan biri ölümdü.

Yahudi soykırımı da gerçek bir komplonun sonucuydu. Nazi Almanyası 1930'larda ve 1940'ların başlarında zaten Yahudilere işkence yapıp onları öldürüyordu ama Naziler başta ülkedeki düşmanca ortam sebebiyle Yahudilerin çoğunun kendi istekleriyle ülkeyi terk edeceklerini ummuşlardı. Bu, Hitler'in istediği ölçüde gerçekleşmedi. 1942'nin Ocak ayında yüksek rütbeli 15 Nazi'yle Koruma Timi muhafızları, Berlin'in yakınında bulunan Wannsee'deki villada buluşup gizli bir anlaşma yaptılar. Bu toplantıya Hitler bizzat katılmamış olsa da toplantının amacı, Hitler'in yeni emirlerini yerine getirmek için kesin bir plan yapmaktı. Bu emirler kısaca Avrupa'daki bütün Yahudileri "ortadan kaldırmak"tı. Çoğu kişi tarafından "Wannsee Konferansı" olarak bilinen bu toplantı, Yahudilerin kitleler hâlinde Nazi ölüm kamplarına gönderilmesinin başlangıcı oldu. Bu kamplarda Yahudiler gaz odalarında öldürüldü; sayılar daha önce hiç görülmemiş boyuttaydı. Yahudi soykırımı şu an insanlık tarihinin en büyük trajedilerinden biri olarak kabul edilmektedir. Yine de Wannasee Konferansı'nın gerçekten yapıldığını gösteren kanıtlar ancak 1947'de bulunabildi. Bir savcı, bu gizli toplantının notlarını fark etmişti.

Bu kitap, komplo teorilerinin psikolojisini anlatacak. İnternette dolaşan pek çok komplo teorisi vardır, bunların kimisi akla yatkın ya da en azından teorik olarak mümkünken (ör. Snowden'ın açıklamalarının belirttiği üzere gizli servis çalışanları yasaların ya da ahlakın sınırlarını bazen gerçekten zorluyor olabilirler), öbürleri son derece saçma ve gerçeklikten uzaktır (ör. dünyanın insan kılığına giren uzaylı kertenkele ırkı tarafından yönetildiğine inanan komplo teorisi). Üstelik tarih boyunca gerçek komploların örneklerini de gördük. Modern zamanlardan (Angela Merkel'in cep telefonu gerçekten ABD gizli servisi tarafından dinlendi.) Julius Caesar'ı öldüren Roma Senatosu komplosuna kadar geniş bir tarihî yelpazede

komplolar kuruldu. Dolayısıyla bütün komplo teorileri mantık dışı olmak zorunda değil. İnsanların doğru olduğuna inandığı komplo teorilerinin arasındaki farklara rağmen insanların komplo teorilerine inanma eğilimlerinin altında benzer, tanınabilir ve tahmin edilebilir bir psikolojik sürecin yattığını anlatacağım.

KOMPLO TEORİSİ NEDİR?

Komplo teorilerinin çok çeşitli tanımları olsa da benim en sevdiğim tanımı şudur: “Yasa dışı ya da art niyetli olarak tanımlanabilecek gizli bir hedefe ulaşmak amacıyla pek çok aracının ya da eyleycinin gizli bir anlaşmayla bir araya geldiğine duyulan inanç”.¹ Bu çok genel bir tanımdır ve buna paralel olarak komplo teorileri pek çok şekle bürünebilir, hayatın farklı alanlarında ortaya çıkabilir. İnsanlar, hükûmet ya da devlet kurumları (gizli servisler gibi) hakkında komplo teorileri üretebilirler. İnsanlar, kocaman sanayi dalları (ör. ilaç sanayii) ya da bilimsel araştırmalar (ör. iklim değişikliği komplo teorileri) hakkında komplo teorileri üretebilir ve bunlara inanabilirler. Düşük seviyede çalışanlar genelde yönetim hakkında komplo teorileri üretirler; mesela yöneticilerin gizli bir amaçlarının olduğuna, bencilce hedeflerinin peşinden gittiklerine inanırlar. Komplo teorilerini sporda da görürüz (hakemin rüşvet yemesi gibi). Hatta insanlar özel hayatlarında bile başkalarının bizzat onlara komplo kurmaya çalıştıklarını düşünerek komplo teorisi yaratabilirler. Oysa söz ettiğimiz ikinci tür, komplo teorilerinin kişisel yönelimli olanı aslında bilim tarafından “paranoya” olarak tanımlanır ve çok sayıdaki vatandaşın, geniş kitlelerin, resmî çalışanlarca kandırıldığı varsayımından nitel olarak ayrılır.

Komplo teorilerinin tanımlarını ayrıntılandırmak isterim. Herhangi bir inancın komplo teorisi olarak tanımlanması için en az beş çok önemli elemana ihtiyacı vardır. Bu beş eleman, aşağıdaki gibidir:

- 1) **Örüntü** – Bütün komplo teorileri; olayları tanımlarken hareketlerin, nesnelerin ve kişilerin arasında, rastgele olmayan bağlar kurar. Başka bir şekilde söylemek gerekirse komplo teorileri, bir şeyin gerçekleşmesiyle sonuçlanan olaylar zincirinin tesadüfi olmadığını savunur.

6 KOMPLO TEORİLERİNİN PSİKOLOJİSİ

- 2) Eyleycilik – Komplo teorileri, şüpheli bir olayın zeki failer tarafından bilerek gerçekleştirildiğini varsayarlar. Akıllıca hazırlanmış, detaylı bir plan vardır, bu plan bilinçli bir şekilde geliştirilmiş ve uygulanmıştır.
- 3) İş birliği – Komplo teorileri, her zaman iş birliğini ya da çeşitli faillerden oluşan grupları içerir. Bu gruplar, insanlardan oluşmak zorunda değildir (insan içermeyen komplo teorilerinin örnekleri *The Matrix* ve “uzaylı kertenkele” teorileridir). Şayet, bir bireyin, tek tabanca bir kişinin, şüpheli bir olaydan sorumlu olduğuna inanılıyorsa bu bir komplo teorisi değildir. Çünkü en basitinden burada bir komplo bile yoktur.
- 4) Düşmanlık – Komplo teorileri, şüphe edilen iş birliğinin şeytani, bencil ya da toplumun çıkarını gözetmeyen hedeflerin peşinde olduğunu varsaymaya meyillidir. Tabii ki insanlar bazen iyi niyetli komploların varlığından şüphelenebilir, hatta bu tür komplolar gerçekten vardır (biz yetişkinler, çocuklarımızı Noel Baba’nın varlığına her yıl inandırıyoruz). Yine de elinizdeki kitapta, bu literatürün başka kaynaklarında da olduğu gibi “komplo teorisi” terimi düşmanca olduğundan şüphelenilen komplo teorilerini kapsayacak. İyi niyetli komplo teorilerinin varlığına duyulan inanç, bu kitabın kapsayacağı psikolojik süreçlerden daha farklı psikolojik süreçlerle anlatılmaktadır.
- 5) Devam eden gizlilik – Komplo teorileri, gizlilik içinde işleyen iş birlikleri hakkındadır. “Devam eden” derken kastettiğim şey şudur, söz konusu komplo, henüz ciddi kanıtlarla açığa çıkmamıştır; dolayısıyla varsayılan çalışmaları gizli ve belirsizdir. Açığa çıkan ve doğru olduğu kanıtlanan komplo teorileri (ör. Wannasee Konferansı) artık bir “teori” değildir; tam tersine gerçekleşen bir komplonun açık bir örneğidir. Komplo teorileri bu yüzden kanıtlanmamış olarak tanımlanır.

Bu beş özellik, komplo teorilerine duyulan inançla pek çok insanın başka inançlarını birbirinden ayırır. Örneğin, vefat etmiş akrabalarımızın ruhlarıyla iletişime geçebileceğimizin mümkün olduğu inancına bakalım. Hayaletlerin varlığına inanmak, komplo teorilerinin en az iki, hadi diyelim üç bileşenini içerir ama beşini birden içermez.

Hayaletlere inanmak, örüntü (ör. ahiretin tesadüfi olmayan bir şekilde oluştuğu hakkında varsayımlarda bulunur; üstelik hayaletlere inanmak, insanların hayattaki gizemli olayları nasıl açıklayacağını da belirler), eyleycilik (ör. hayaletlerin amaçlarının, duygularının ve arzularının olduğunu, bir aracının yardımıyla insanlarla iletişim kurabildiklerine inanılır) özelliklerini içerir. Hayaletlere inanmak, “devam eden gizlilik” özelliğini içermez ama hayalet inançları da kanıtlanmamış, görülmeyen güçlere bağlı ve gizemle örüldüğü için bu özelliklerle paralellikler gösterebilir. Yine de iş birliği ve düşmanlık özellikleri burada eksiktir; yani en azından bu inancın bir komplo olduğunun iddia edilmesi için gereken özellikler olarak bulunmazlar. Hayaletlerin düşmanca oldukları düşünülebilir ancak hayaletlere inanmak için illaki düşman olmalarına gerek yoktur. Üstelik, hayaletlerin bir araya gelip gizli toplantılar yaptıklarına, bu toplantılarda insanlara nasıl zarar vereceklerini konuştuklarına dair bir varsayımda bulunmaya ihtiyaç duymazsınız. Komplo inancının çekirdeğinde, bu inancı başka inançlardan ayıracak, gizli ve düşmanlık eyleycilerin olması vardır.

KOMPLO TEORİLERİNİN PSİKOLOJİSİ

“Teorilerimizin doğru olma ihtimalini hiç düşündün mü?” Komplo sitelerinde aktif olan Hollandalılar bu soruyu bana düzenli olarak sorarlar. Bu mesajların genelde öfkeli bir üslubu vardır, yazarlar benim komplo teorileri hakkındaki araştırmalarım gücümüşlerdir ve beni Ebola’nın gerçekten laboratuvarında yapıldığına ya da 11 Eylül saldırısının gerçekten hükûmet eliyle yapıldığına ikna etmeyi çok istiyorlardır. Bu mesajlar genelde (ve hatalı olarak) komplo teorilerinin psikolojisi üzerine çalışan kişilerin bu teorileri tamamen yanlış olarak kabul ettiğini ya da bu teorilere inanan herkesin patolojik olduğunu düşündüğünü varsayar. Bu e-postaları yazanlara bir çift yanıtım var. Birincisi, böylesi öfkeli bir mesaj atmadan önce, o akademisyenin çalışmasını doğru düzgün okumayı deneyebilirler. Zaten okurlarsa komplo teorilerinin yanı sıra insanların aldatma ve yozlaşmaya olan eğilimi üzerine de araştırmalar yaptığını (hatta yakın zamanda bu konu hakkında bir kitap yayınladım) görebilirler.

8 KOMPLO TEORİLERİNİN PSİKOLOJİSİ

Bu çalışmalarda, insanların bencil hedeflerine erişmek için bazen gerçekten komplo kurduğunu ve bunu yapmasının sebeplerini de anlatıyorum.² Yozlaşmanın ve dolayısıyla gerçekten komplo kurmanın yaygın olduğu herkesçe bilinir; bunun aksini iddia eden bir bilim insanıyla ben henüz tanışmadım.

Ancak ikincisi ve daha önemlisi, komplo teorilerinin psikolojisi, hangi teorinin doğru, hangisinin yanlış olduğu hakkında değildir. Bu teorileri kimin ürettiği ve bu teorilere kimin inandığı hakkındadır. Mantığa ve bilimsel kanıtlara göre rasyonel olmayan pek çok komplo teorisi vardır ve pek çok insan yine de bu teorilere inanır. İşte bu insanların bu teorilere inanması, çalışmak için harika bir konudur (bunu daha sonra ayrıntılarıyla anlatacağım). Üstelik, internette dolaşan çok gösterişli komplo teorilerinin bazıları hakkında benim de şüphelerim var. Ebola'nın laboratuvarda yapıldığını hiç sanmıyorum. 11 Eylül saldırılarının 19 El Kaide intihar teröristi tarafından gerçekleştirildiğinden neredeyse eminim ve tanımı göz önünde bulundurursak, bu bir komplo teorisi değil çünkü bu iddiayı destekleyen kanıtlar o kadar güçlü ki, bu 19 teröristin komplosunun açığa çıktığını söyleyebiliriz (yani devam eden gizlilik yok). Son olarak, John F. Kennedy'ye suikast düzenlemeye hazırlanırken Harvey Oswald'a bilinmeyen kişilerce yardım edildiğinin mümkün olduğuna (dolayısıyla ortada bir komplonun olduğuna) inansam da bu yardımın CIA'den, Ruslardan ya da Kübalılardan geldiğini ihtimal dâhilinde görmüyorum. Ancak bu kitap, benim bu komplo teorileri hakkındaki düşüncelerime odaklanmıyor.

Bu kitap, komplo teorilerinin psikolojisine odaklanıyor. Bu da bazıların komplo teorilerine inanma eğiliminin neden başkalarından fazla olduğunu inceleyen bir bilim dalıdır. Komplo teorilerinin psikolojisinin bir parçası olan tipik sorular şöyledir: Birinin komplo teorilerine inanmasını ya da inanmamasını belirleyen kişilik özellikleri nelerdir? Bir komplo teorisine inanmak (ör. ilaç sanayii hakkındaki), başka bir komplo teorisine inanma ihtimalini (ör. JFK hakkındaki) ne kadar belirler? Hangi durumlarda insanların komplo teorilerine inanma ihtimali daha yüksektir, hangi durumlarda daha

düşüktür? Komplo teorilerinin inananların hisleri ve davranışları üzerindeki sonuçları nelerdir? Bu konuyu çalışmak için hâlihazırda inceleme altında olan bir komplo teorisinin yanlış olmasına gerek yoktur ya da ortaya çıkan kanıtlarla bir komplo teorisinin açığa çıkması bu alanda varılan sonuçları değiştirmez.

Din psikolojisiyle karşılaştırma yaparak bu prensibi kısaca açıklayayım. Sosyal bilimcilerin çoğu, dinî inançları çalışır ve bu araştırma alanındaki en sık karşılaşılan bulgu, dindar insanların beklenmeyen, korkutucu durumlarda dinî inançlarına daha sıkı sarıldıklarıdır (korktuklarında dua etme arzusunun bu araştırmacılar tarafından da hissedildiğine eminim). Bu bulgunun arkasındaki teori, insanların bir yere kadar çevrelerinin kontrollerinde olduklarına inanma ihtiyacıdır. İnsanlar, beklenmeyen durumlarda, kontrolün kendilerinde olduğunu daha az hissederler ve sonuç olarak dışarıdan gelen kontrole daha çok inanmaya başlarlar, örneğin, Tanrı gibi.³ Peki, bu araştırma alanının Tanrı'nın varlığını kanıtlaması, yokluğunu kanıtlaması ya da bu konuda varsayımda bulunması gerekli midir? Buna benim vereceğim yanıt kesin bir "Hayır." olacaktır. İnsanların dindarlıkları konusunda birbirlerinden büyük oranda ayrıldığı gözlemi bile tek başına bazı insanların neden belli dinî inançlara bağlı olduğunu, bazılarının neden olmadığını meşru bir soru hâline getirir. İnsanların korkutucu durumlarda daha dindar olduğu bulgusu, bize dinin altında yatan psikolojik süreçler hakkında bir şeyler öğretir. Örneğin, bu araştırma bulgularının muhtemel yorumlarından biri şudur: Tanrı, korkutucu durumlarda bir rahatlama kaynağı olabilir. Bu sonuç, Tanrı'nın varlığı, yokluğu ya da inananlar ve inanmayanlar arasında bir değer yargısı anlamına gelip gelmediği hakkında bir fikir beyan etmez.

Komplo teorilerinin psikolojisi de aynı prensiple çalışır: Belli başlı komplo teorilerinin doğru ya da yanlış olduğunu kesin olarak bilmeden de bu inançları çalışmak son derece muhtemeldir. Hatta, daha sonra yanlışlığı kanıtlanan bir komplo teorisine duyulan inancı inceleyen yayınlamış bir çalışma biliyorum. Bu çalışma, özellikle Watergate olayına odaklanmıştı. 1972'de, beş erkek, Washington DC'deki

Watergate Hotel’de bulunan Demokratik Ulusal Komitenin merkezini soyarken yakalanmıştı. Bu soygun, politik kazanç sağlamak için Demokrat Partiyi gizlice izleyen etkili Cumhuriyetçileri de içeren daha büyük bir tezgâhın parçasıydı. Demokrat Parti karşıtlarının ofislerine dinleme cihazı yerleştirmeyi ve gücün başka türlü kötüye kullanımlarını da içeriyordu. Pek çok yüksek rütbeli Beyaz Saray çalışanı, Başkan Nixon’ın kendi de dâhil, soyguncular yakalandıktan sonra, bu işte parmaklarının olduğunu inkâr ettiler. Ancak ardından gelen incelemelerde, Nixon’ın soygundaki kişisel katılımını ve bununla ilgili başka yasa dışı aktivitelerini aktif olarak örtbas etmeye çalıştığına dair kanıtlar bulundu. Nihayetinde Nixon’ın kendi ofisinde tuttuğu toplantı ses kayıtlarının yayınlanmasıyla bu örtbastaki rolü kanıtlandı ve bu 9 Ağustos 1974’te başkanlıktan istifa etmesine sebep oldu.

İki akademik araştırmacı, Thomas Wright ve Jack Arbuthnot, insanların Watergate olayında ne kadar şüpheli oldukları üzerine bir araştırma yaptı.⁴ Bu araştırma, 1973 yılının Mayıs ayında yani senato davalarından Yüce Divan, Nixon’a toplantı kayıtlarını yayınlamasını emretmeden ve dolayısıyla Nixon’ın Watergate olayına kesin bir şekilde dâhil olduğu kanıtlanmadan önce gerçekleştirildi. O zamanlar, Nixon’ın Watergate skandalında aktif rol oynadığı iddiası bile daha önce bahsettiğimiz beş prensibe göre hâlâ bir “komplo teorisi” olarak tanımlanıyordu. Bu araştırmacılar, çalışmalarında özellikle Nixon’ın Watergate olayında oynamış olabileceği muhtemel rol hakkında insanların ne kadar şüpheli olduğunu tahmin edecek etmenlerle ilgilendiler. Kişiler arası güvene odaklandılar ve başkalarına güvenmemek konusunda yapısal bir eğilimi olan insanların Nixon’ın dâhiliyeti hakkında daha şüpheli olup olmayacaklarını incelediler. Ayrıca politik ideolojinin rolünü irdelediler ve Demokratların mı yoksa Cumhuriyetçilerin mi Nixon’dan daha çok şüphelendiğini test ettiler. Sonuçlara göre, insanlar günlük hayatlarında başkalarına ne kadar az güveniyorlarsa Nixon’ı içeren komplo teorilerine o kadar çok inandılar. Ayrıca Demokratların bu komplo teorisine inanma ihtimali Cumhuriyetçilerden daha yüksekti.

Ardından gelen şey herkesin malumu: Evet, bu teori doğrudu. Nixon gerçekten Watergate’teki rolünü örtbas etmeye çalışmıştı,

politik karşıtları hakkındaki hassas bilgilerin yasa dışı olarak ortaya çıkarılmasına bizzat dâhil olmuştu ve bu bilgileri kendi politik çıkarları için kullanmıştı. Nixon'ın Watergate skandalına şahsen dâhil olması artık bir "komplo teorisi" değildir çünkü artık devam eden gizlilik yoktur. Komplo açığa çıkarıldı; dolayısıyla artık bir "teori" değil. Watergate, en yüksek politik seviyede yapılan, gerçek bir komplo olarak kitaplara geçti. O zaman, Wright ve Arbutnot'ın araştırma sonuçlarını yok mu saymalıyız? Söz konusu komplo teorisinin gerçek olması, bu araştırmanın sonuçlarını herhangi bir şekilde değersiz mi kılıyor?

Bence hayır. Bugünlerde Nixon'ın Watergate olayındaki rolünü reddeden kişi sayısı çok az; 1973 Mayıs'ta bu rol hem kanıtlanmıştı hem de yoğun tartışmalara sebep oluyordu. Wright ve Arbutnot, bu komplo teorisinin gerçek olup olmadığını araştırmıyordu; teori hâlâ kanıtlanmamışken, vatandaşların inancını etkileyen kişisel ve politik etmenleri araştırıyordu. Gözlemledikleri sonuçlar daha sonra pek çok araştırmacı tarafından çeşitli komplo teorisi çalışmalarında tekrarlandı. Kimseye güvenmemeye meyilli insanların komplo teorilerine inanma ihtimali, insanlara güvenenlerden daha yüksek. Üstelik, insanlar özellikle ideolojik olarak farklı gruplar hakkındaki komplo teorilerine inanıyorlar. Yani Demokratlar, Cumhuriyetçileri içeren komplo teorilerine inanırken; Cumhuriyetçiler Demokratları içeren komplo teorilerine inanıyor. Wright ve Arbutnot'ın çalışmasından elde edilen ve sonra tekrarlanan sonuçlar bunlardı ve bu sonuçlar bugün de geçerliliğini koruyor.

Komplo teorilerinin psikolojisi, teorilerin doğru olup olmadığını değil bu teorilere kimin inanıp kimin inanmadığını anlamaya çalışır. Belli komplo teorilerinin gerçek olup olmadığı hakkında halk ne biliyorsa ben de onu biliyorum; üstelik gizli hükûmet bilgilerine de erişimim yok ama komplo teorilerinin psikolojisini çalışmak için buna ihtiyacım da yok. Sonraki bölümlerde, insanların komplo teorilerine karşı duyacakları şüphe miktarını belirleyecek durumsal etmenlere ve kişilik etmenlerine ışık tutacağım. Bu bölümün devamındaysa komplo teorilerinin psikolojisi hakkında tartışılan

konulara değineceğim: İnsanların bunlara inanmasını umursamalı mıyız? Komplo teorilerine, özellikle garip olanlara inanan insanlara acımalı mıyız?

KOMPLO TEORİLERİNİ UMURSAMALI MIYIZ?

Psikoloji, komplo teorilerine duyulan ya da duyulmayan inancı, hangi kişilik özelliklerinin ya da durumsal faktörlerin belirlediğini tarafsız şekilde aydınlatmaya çalışan bilimsel bir yaklaşım sunar. Bu yaklaşımın herhangi bir komplo teorisinin doğruluğunu ya da yanlışlığını kanıtlamaya çalışmadığını belirttiğimize göre, şimdiki sorumuz şudur: Komplo teorisi inançlarını önemsemeli miyiz? Bazı komplo teorilerinin gerçek olma ihtimali varsa insanların bu teorileri araştırması saçma mıdır? Komplo teorilerinin zararsız bir eğlence biçimi olduğunu mu düşünmeliyiz? Yoksa komplo teorileri bireylerin ve toplumun hayatını gerçekten etkileyebilir mi ve bu inançlar için endişelenmeli miyiz?

Son sorunun cevabı bence evet: Endişelenmeliyiz çünkü komplo teorileri çoğu durumda mantıksızdır ve buna rağmen insanlara gerçekten zarar verebilirler. Önce şurada anlaşalım, ben toplumun liderlerinin (politikacıların, yöneticilerin, güçlü medya figürlerinin) izinden ayrılmayalım, onları eleştirip şüphe duymayalım demiyorum. Sağlıklı ve eleştirel zihniyet der ki, güç sahiplerinin hareketlerini değerlendirirken dikkatli olmalıyız ve kötü politikalar görüp görevin kötüye kullanılmasından şüphelenirsek, endişelerimizi dile getirmeliyiz. Gerçekten de sağlıklı şüphecilikle yıkıcı komplo teorileri üretmenin arasında ince bir çizgi vardır. Ancak eleştirel bir bakış açınızın olması, abuk subuk ve zorlama komplo teorilerini kabul edeceğiniz anlamına gelmez. Düşünürken belki gerçek bir komplonun gerektirdiği örüntüleri görebilirsiniz; yine de insanların yıllarca gerçek sandığı komplo teorilerinin çoğu aslında yalandır.⁵ Benim buradaki ilgi alanım, mantığı yok sayan, bilimsel kanıtları görmezden gelen, masum insanları ya da grupları

suçlayan komplo teorileridir. Bu gibi komplo teorilerine inanmak, zarar verici olabilir. İnsanların davranışlarını, inandıkları şeyler belirler ve bu inançlar mantıktan ne kadar uzaklaşırsa ürettiği davranış da o kadar mantık dışı olur.

Bugünlerde internet, aşilar hakkında yanlış bilgilerle dolu. Bu bilgiler yüzünden insanlar aşı olmayı ya da çocuklarının aşı olmasını istemiyor. Söz konusu yanlış bilgilerin çoğu komplo teorilerine dayanıyor. Aşı karşıtı kişilerin inandığı ve konuyla ilgili tek fikir, aşiların otizme sebep olduğu ve ilaç sanayiinin bunun kanıtlarını gizli tuttuğudur. Sonuç olarak çoğu kişi, aşılarından kaçınarak kendilerini, çocuklarını ve başkalarını tehlikeli ve kaçınılmaz hastalıklara yakalanma riskine atıyor. Üstelik bu risk gereksizken. Aşının icadı, insanları hayati tehlikesi olan hastalıklardan koruyan tıbbi bir dönüm noktasıydı; hepimiz bu önemli bilimsel başarıya minnettar olmalıyız. Sorumluluk sahibi aileler, çocuklarının doğru zamanda gerekli aşıları yaptırmasını sağlamalı. Oysa ebeveynler, komplo teorilerine inandıkları için yapmaları gerekenin tam tersini yapıyor.

Komplo inançları ayrıca oy verme davranışını da etkiliyor ve toplumları şekillendiren seçimlerin sonuçlarını belirliyor. 5. Bölüm'de komplo teorilerine inanmanın görece aşırı politik akımlara (politik spektrumun en solundaki radikal sosyalist partiler ve en sağındaki göç karşıtı partiler gibi) duyulan sempatiyle olan ilişkisine değineceğim. 2016'daki aşırı kutuplaşmış seçimde Donald Trump, ABD başkanı oldu. Seçimi kazanacak kadar büyük bir destek alma biçimini çok etkileyici buluyorum çünkü mantıksız komplo teorileri yayarak oldu bu. Örneğin, iklim değişiminin Çinliler tarafından uydurulan bir düzmece olduğunu, Obama'nın ABD doğumlu olmadığını ve bunun saklandığını öne sürdü. İnsanların inandıkları şeyler, davranışlarını belirler; hâliyle siyasi bir aday pek çok kişinin çekici ve olası bulacağı komplo teorileri yayarsa o adaya oy vermek uygun bir seçenek olur.

Komplo teorileri, bazen en yüksek politik seviyedeki en etkili tercihleri belirler. 2002'de önceki ABD başkanı George W. Bush aynen şöyle dedi: "Irak, şu anda, biyolojik silahların yapımı için kul-

lanılan tesisleri geliştirip büyütüyor.” Bununla yarışabilecek başka bir alıntı da 2003’ten geliyor: “Bizim hükûmetimizin ve başka hükûmetlerin edindiği istihbarat, Irak rejiminin şimdiye kadar tasarlanan en ölümcül silahların bazılarını elinde bulundurmaya ve bunu gizlemeye devam edeceğine kuşku bırakmıyor.” Bu iki alıntıyı, komplo teorilerinin beş bileşenini düşünerek karşılaştı-
rın: Örüntü var (bir tehlike var ve bu tehlikeye Irak sebep oluyor), eyleyici var (bunu bilerek Irak yapıyor), düşmanlık var (Irak bu silahları dostane amaçlarla geliştirmiyor) ve devam eden gizlilik var (Irak bu silahları saklıyor, hatta biz bu silahları hiç görmedik). Irak’ın kitle imhası için bu silahları sakladığı, komplo teorisinin benim bildiğim bütün tanımlarına harfiyen uyuyor. Yaşananalar, bunun tamamen yanlış bir inanış olduğunu öğretti bize. Rahatsız edici olan sonuçsa şu, Bush’un Irak’a savaş açmak için edindiği ulusal ve uluslararası destek, gerçek olmayan bir komplo teorisine dayanıyordu. Bu, tam anlamıyla bir anomalidir: Tarihçiler, son birkaç yüzyılda yapılan savaşların hepsi değilse de çoğunun iki tarafta da düşmanın gruplaştığına dayanan komplo teorilerine dayandığını belirtmiştir.⁶

Komplo teorileri genelde zararsız vakit geçirme araçları değildir. İnsanların sağlığına zarar verebilirler, başka kişilere ya da gruplara karşı öfke duyulmasını tetikleyebilirler, varlığımıza tehdit oluşturan gerçek sorunların (ör. iklim değişimi komplo teorileri) çözülmesi için gereken çabaları baltalayabilirler, vatandaşların oy vereceği politik liderleri belirleyebilirler vb. Komplo teorilerinin bazen faydalı etkileri de olur. Liderlerin şeffaf olmasını sağlayabilirler ya da önemli konular hakkında toplumsal tartışmalar açabilirler. Yine de komplo teorilerinin çoğu etkisi; inananlar için, inananların sosyal çevresi için ve toplum için zararlıdır. Bu yüzden bu inançlar üzerine çalışılmalıdır. Komplo teorilerinin psikolojik kökenlerini anlamak, insanların bu teorilere daha eleştirel yaklaşmasını sağlamaya en nihayetinde yardım edebilir. Bu eleştirel bakış açısı da gerçek olma ihtimali düşük komplo teorileri için önemlidir.

KOMPLO TEORİLERİNE İNANMAK PATOLOJİK MİDİR?

Yolcu uçaklarının motoru genelde bir yoğunlaşma izi bırakır. Buluta benzeyen bu izlerin sebebi, çıkan gazlardaki su parçacıklarıdır. Su parçacıkları, yüksek rakımdaki düşük sıcaklık sebebiyle hızlıca buz kristallerine dönüşür. Ama “kimyasal püskürtme” denen komplo teorileri, bu yoğunlaşma izinin arkasında şeytani bir oyun arar. Kimyasal püskürtme komplo teorilerine göre, uçakların yoğunlaşma izi, halkın davranışlarını etkilemek için şeytani bir oyunun parçası olarak genelde hükûmetin isteğiyle püskürtülen biyolojik ve kimyasal bir maddedir. Bu teorinin yaygın bir versiyonu da bu kimyasalların toplumu sakın ve uysal tutarak hükûmetin haklı olarak çok öfkelenen kalabalığın devrim yapmasından korkmadan şeytani planlarını gerçekleştirmesine izin verdiğini öne sürer.

Bu komplo teorisinin mantıksız oluşunu söyleyebiliriz. Yolcu uçakları hakikatten kimyasallar saçacak bir teknolojiyle donatılmış olsaydı, uçaklarda düzenli kontroller yapan teknik ekipler bunu kolayca fark ederdi. Ayrıca bilimsel ölçümler de atmosferdeki garip, bilinmeyen, zararlı kimyasalları kolayca saptar, bu kimyasalların nereden geldiğini anlayabilirdi. Bunların hiçbirisi olmadı. Peki, bu komplo teorisine inanmanın patolojik olduğunu mu düşünmeliyiz? Kimyasal püskürtmeye inananları akıl hastası diye yaftalamak kesinlikle çok cazip geliyordur ama kanıtlar tam tersini söylüyor. Ya da şöyle diyeyim, görece saçma olan komplo teorilerine inanmak patolojinin göstergesi olsaydı, ciddi anlamda patolojik bir toplumda yaşadık. Hollanda’da 2009 yılında yapılan temsili örnek çalışmasına göre, Hollandalıların %3’ü, kimyasal püskürtmeye inanıyor.⁷ Bu oran düşük görünebilir ama yaklaşık 17 milyonluk bir nüfus göz önüne alınınca Hollanda gibi küçük bir ülkede bile 500.000’den fazla kişinin inandığı anlamına gelir. Bu sayıları patoloji diye adlandırmak zordur.

Hatta kimyasal püskürtme teorileri, hiçbir akıl hastalığı belirtisi göstermeyen ve herkesçe tanınan halk figürleri tarafından da desteklenmiştir. Bu teorilere inananlardan biri de rahmetli müzik dâ-

hisi Prince'ti. Kimyasal püskürtme teorisinin bir uyarlamasına inanıyordu. Bu uyarlamaya göre, söz konusu kimyasallar Siyahi halkın oturduğu semtlere püskürtülüp bu insanları birbirlerine düşürmeyi amaçlıyordu. Tavis Smiley'le 2009'da yaptığı röportajda, Siyahi bir toplumda büyüyen bir çocuk olarak etrafındaki insanların birdenbire neden sinirlendiğini anlayamadığını belirtmişti. Daha sonra uçakların bıraktığı izle bu öfke hâlinin arasında nedensel bir bağ (örüntü) kurmaya başladı. Sonuç olarak "Dreamer" isimli şarkısında kimyasal püskürtmeleri anlattı:

Geceleri polis sirenlerini mi duymak istersin?
Helikopter uçar ve teori derinleşirken.
Sence üstümüze kimyasallar mı dökülüyor biz uyurken?

Prince'in beklenmeyen ölümü, doğal olarak pek çok komplo teorisine yol açtı. Bu teorilerin çoğuna göre Prince, kimyasal püskürtme hakkındaki gerçekleri söylediği için öldürülmüştü.

Kimyasal püskürtme gibi görece absürt teorilere hatırı sayılır miktarda insan inanıyorken daha yaygın komplo teorilerine (ilaç sanayii ve 11 Eylül saldırıları hakkındaki teorilere mesela) kaç kişi inanıyordur? ABD'nin yetişkin nüfusu üzerinde yapılan temsili örnek çalışmasında, insanlara şu cümleye katılıp katılmadıkları soruldu: "Amerikan Gıda ve İlaç Kurumu, ilaç şirketlerinden gelen baskı sebebiyle halkın kanser ve başka hastalıklar için doğal çarelere erişmesine engel oluyor." Bu iddiayı, kimyasal püskürtme iddiasını yok saydığımız kadar büyük bir öz güvenle yok sayamayız ama bu teorinin sağlık sektöründe çalışan pek çok kişinin (dünyanın her yerinde bu doğal tedavilerin gerçek etkisi hakkında bir şeyler bilen ve bir şeyler söyleyebilecek olan bağımsız binlerce bilim insanı ve tıp uzmanı dâhil) inanılmaz şeytani bir zihniyetle çalıştığını varsaydığını da inkâr edemeyiz. Bu iddiaya kaç kişi inandı? Görünüşe göre %37'si inanırken %31'i emin olmadığını (ne katılıyorum, ne katılmıyorum) belirtti. Örneklemnin sadece %32'si katılmadığını söyledi.⁸ 11 Eylül saldırılarına gelince 2004'teki Zogby anketi, New York City sakinlerinin %49'unun, ABD hükûmeti çalışanlarının sal-

dırılardan haberdar olduğunu ve bilerek harekete geçmediklerini belirtti. 2006'da bütün ABD halkını içeren ankete göreyse halkın %36'sına göre saldırılar ya ABD hükûmeti çalışanları tarafından gerçekleştirildi ya da bu çalışanlar saldırıları durdurmak için bilerek hiçbir şey yapmadılar.⁹

Komplo teorileri o kadar yaygındır ki, bunlara inanmayı patolojik olarak yaftalayıp görmezden gelemesiniz. Komplo teorileri, tıpkı başka inanışlar gibi insanların dünyayı anlama biçiminin yaygın bir parçasıdır. Çoğu insan, avuç içindeki çizgilere bakarak geleceğin tahmin edilebileceğine, yeni bir ilişkinin başarısını tarafların burçları arasındaki uyumun belirleyeceğine inanır. Yeni Çağ'a ait bu fikirler bilimsel kanıtlara göre imkânsız görünse de bunlara inanmak patolojik olarak kabul edilmez. Toplumun her alanındaki sıradan vatandaşlar yine böyle imkânsız olan ve komplo teorilerini de içeren pek çok inancı desteklerler. Komplo teorilerinin psikolojisini anlamaya çalışırken işin içine klinik psikolojiyi (akıl hastalıklarının alanı gibi) katmak, yanlış bir kalkış noktası olacaktır. Komplo teorilerinin psikolojisi, klinik psikolojinin değil sosyal psikolojinin alanıdır. Sosyal psikoloji, sıradan vatandaşların günlük hayatlarında nasıl düşündüğünü, hissettiğini ve hareket ettiğini anlamaya çalışan bir bilim dalıdır.

2

İNSANLAR KOMPLO TEORİLERİNE NE ZAMAN İNANIR?

“Komplo teorilerinin bugünlerde çok revaçta olmasını nasıl açıklıyorsun?” Bu soruyu öğrencilerden, konuşma yaptığım dinleyicilerden, komplo teorileri üzerine makale yazan gazetecilerden o kadar sık duyuyorum ki. Yanıtım insanları genelde şaşırtıyor. Ben komplo teorilerinin revaçta olduğunu düşünmüyorum. Tarih boyunca komplo teorilerinin arttığı ve azaldığı dönemler elbette oldu. Hatta bu bakımdan Donald Trump’ın bütün ABD seçimi boyunca komplo teorileri yaydığı ve Birleşik Krallık’ın “Brexit” lehine oy verdiği 2016 yılındaki komplo teorilerinin 2006’daki komplo teorilerinden daha çok dikkat çektiği ihtimaline çok açığım. Ama uzun vadede daha fazla komplo teorisinin ortaya çıktığı şeklindeki iddiaya karşı çıkıyorum. Mevcut nüfus, ortalama olarak, komplo teorilerine bundan 30 hatta 100 yıl öncesinden daha fazla ya da daha az düşkün değil. Bilimsel kanıtlar, insanların yıllar içinde komplo teorileriyle daha çok ilgilendiği fikrini pek desteklemiyor.

Bence şimdiye kadar yapılmış en önemli ve kesinlikle en yoğun iş gücü gerektiren komplo teorisi çalışmalarından biri şudur: University of Miami’den iki siyaset bilimci (ve onlara yardım eden eğitilmiş araştırma görevlileri) ABD vatandaşlarının *Chicago Tribune*’e ve *New York Times*’a gönderdikleri, yayınlanmış mektupları inceledi.¹⁰

20 İNSANLAR KOMPLO TEORİLERİNE NE ZAMAN İNANIR?

Mektuplar, 1890'dan 2010'a uzanan 120 yıllık bir zaman dilimini kapsıyordu. Mektup örneklerinde her yıl, eşit miktarda temsil edildi. İncelenecek olan mektuplarsa o yıl yayınlanan mektupların arasından rastgele seçildi. Araştırmacıların birincil ilgi alanları, bu mektupların ne kadar komplo teorisi içerdiğiydi. Sonunda araştırmacılar yayınlanmış toplam 104.803 mektubu okuyup komplo içeriğine göre kodladılar.

Bekleneceği üzere, mektupların komplo içeriğinde yıllar boyunca bir değişim gözlemlendi ayrıca insanlar çeşitli zaman aralıklarında farklı komplo teorileri hakkında mektuplar yazmıştı. Ama bütün bu zaman değerlendirildiğinde komplo teorisi içeren mektupların oranında bir tırmanış yoktu. Hatta komplo teorilerinin sıklığı konusunda göze çarpan iki dönem vardı ve ikisi de milenyumda değildi. Komplo teorilerinin arttığı ilk dönem, İkinci Sanayi Devrimi'nin zirve yaptığı 1900 yılıydı. İkinci dönemse Soğuk Savaş'ın başladığı 1940'ların sonu, 1950'lerin başıydı. Bu veriler, komplo teorilerinin arttığı iddiasının tam tersini kanıtlamaktadır.

Bu çalışmanın küçük kusurları da elbette vardır; insanlar bu kusurlar sebebiyle çalışmanın önemine güvenemeyebilirler. Örneğin, bu gazetelerde yayınlanan mektupların zaten bir editör tarafından seçildiğini ve rastgele mektuplar olmadıklarını düşünebilir. Bazı editörler komplo teorisi içeren mektupları yayınlamaya başka editörlerden daha meyilli olabilir. Bu gibi projelerin kaçınılmaz sınırlılıkları vardır. Yine de gerçekçi olmalıyız: Birbirinden farklı ve çok sayıda editörün seçtiği, 120 yıl boyunca, farklı gazetede yayınlanan çok büyük sayıda mektuptan söz ediyoruz. Günümüzde komplo teorilerinin arttığı iddiasının bir kanıtı varsa bu verilerde, görülebilir bir iz olmalıydı. Örneğin, dijital iletişim teknolojileri insanların komplo teorilerine daha çok meyiletmesine sebep oluyorsa mektupların komplo teorisi içeriğinde 90'ların başlarından ölçümün son gününe kadar (2010) yavaş bir artış gözlenmeli. Veri böyle bir şey ortaya koymuyor.

İnsanların güç sahiplerine günümüzde 30 sene öncekinden daha şüpheli yaklaştıkları fikrinin de zıddını ortaya koyan başka veriler de var. Avrobarometre'nin yıllık verisini kullanarak çeşitli AB ülkelerindeki politikacılara insanların ne kadar güvendiğini ve bu politikacıların çalışmasından ne kadar memnun oldukları üzerine bir çalışma yapıldı.¹¹ Memnuniyet verisi özellikle ilgi çekici çünkü sıradan vatandaşların internet, sosyal medya ve akıllı telefon erişiminin olmadığı dönemden (1974), bu teknolojilerin günlük hayatın bir parçası olduğu döneme (2012) uzanıyordu (güven hakkındaki veriler daha az bilgi sağlıyordu çünkü bu veriler 1997-2012 arasını kapsıyordu; yine de güvenin zaman içinde azaldığını belirten bir trende rastlanınamıştı). Kabul edilmesi gerektiği üzere politikacılar-dan memnun olmamak politik komplo teorilerine inanmakla aynı şey değilse de biri, öbürü için büyük ölçüde tanımlayıcıdır. İnsanlar siyasilerin komplo yaptığına, tezgâh çevirdiğine inanırlarsa bu siyasilerden memnun olmazlar. Aynı şey denklemi tam tersine çevirince de geçerli. Sonuçlar yine vatandaşların siyasilerden memnun olma ya da olmama miktarlarında düşüşler ve yükselişler gösterdi ancak zaman geçtikçe memnuniyet seviyelerinde bir düşüş trendine rastlanmadı. Ayrıca vatandaşların siyasilere dair ortalama memnuniyet düzeyi bütün yıllarda oldukça düşüktü. Dolayısıyla vatandaşların günümüzde hiç olmadıkları kadar memnuniyetsiz olduklarını düşünürsek hata ederiz. 1970'lerde de vatandaşlar siyasilerden oldukça memnuniyetsizmiş, hatta görünüşe göre memnuniyetsizlik oranları bugünle hemen hemen aynı.

Bunların hepsi mantığa aykırı görünebilir. Her şeyden öte, komplo teorileri internette ve sosyal medyada her yerdeler. Bu modern araçlar, insanların komplo teorilerini öğrendiği, komplo teorisyenleriyle iletişim kurduğu temel ortamlardır. Modern bilgi teknolojilerinin hiç etkisinin olmadığını söylemiyorum, bunu unutmayın. Yine de yayılma hızıyla komplo teorilerine inanan insanların oranı arasında bir fark var. Bence bu modern iletişim teknolojileri, insanların komplo teorilerini öğrenme hızını arttırsa da bu teorilere inananların sayısını arttırmıyor. İnsanların elinin altında internet ya da sosyal medya yok-

ken, komplo teorileri farklı ve daha yavaş iletişim araçlarıyla (kulaktan kulağa) yayılırdı. Büyük komplo teorileri yine de ne olursa olsun yayılır ve önünde sonunda pek çok insana ulaşırdı.

Komplo teorileri günümüzde gerçekten hızlı yayılıyor. 2 Aralık 2015'te San Bernardino'da (Kaliforniya) öğlene doğru ateşli saldırı meydana geldi. Evli bir çift, yarı otomatik tüfekle 14 kişiyi öldürüp 22 kişiyi yaraladı. Saldırıdan sonra iki saatlik bir insan avı başladı; sonunda iki saldırgan da öldürüldü. Bu konu yayıldığında Amsterdam'da akşam olmuştu, karımla televizyonda bununla ilgili canlı olay kaydını izliyorduk. Saldırının başlangıcından yaklaşık iki saat sonra (dolayısıyla saldırganlar öldürülmeden iki saat önce) dayanamayıp Google'a "San Bernardino komplosu" yazıp arattım. Anında karşıma çeşitli komplo teorileri çıktı; saldırıların yanıltma harekâtı olduğunu iddia ediyorlardı. Bu terör saldırısı daha haberlerde ilk kez veriliyorken hakkındaki komplo teorilerini okuyabiliyorduk! Modern iletişim teknolojisi olmasaydı da bu komplo teorileri bize muhakkak eninde sonunda ulaşırdı. Ya da tam tersine San Bernardino saldırısını Amsterdam'da duymazdık bile başka can sıkıcı yerel olaylara odaklanırdık ve bunlar komplo teorilerine sebep olurdu. Modern bilgi teknolojilerinin komplo teorilerinde bir yeri vardır ancak insanların bunlara neden inandığını ya da inanmadığını sorgulamaya kalkarsak teknoloji, kocaman bir resmin küçük bir ayrıntısı olarak kalır.

Komplo inancına bir açıklama getirmek için "zamanın ruhu"-na ya da teknolojiye bakmak yerine psikolojiye bakmalıyız. Ben, komplo teorilerinin öznel psikolojik durumlardan geldiğini öne sürüyorum. Bu psikolojik durumlar, insanlığın başlangıcından beri insanların doğasında vardır: Komplo teorileri, korku ve belirsizlik yaratan toplumsal durumlara verilen doğal tepkilerdir. İnsanlar bu itici durumları ne kadar yoğun hissederse bu tedirgin edici durumlar için farklı grupları suçlama ihtimalleri o kadar artar. Sonuç olarak komplo teorilerini özellikle tedirgin edici toplumsal olayların ardından bekleyebiliriz.

KOMPLO TEORİLERİ VE TOPLUMSAL KRİZ DURUMLARI

İnsanlar toplumsal krizlerle düzenli olarak karşılaşır. Bu durumlar; insanların refahını, yaşama biçimini, hatta varlığını potansiyel olarak tehdit eden hızlı toplumsal değişimlerdir. Bu tür kriz durumlarının örnekleri; terör saldırıları, doğal afetler, savaşlar, devrimler, ekonomik krizler, hastalık salgınları ve benzerleridir. Bu kriz durumları, hiç şaşmadan komplo teorilerine yol açar. Modern tarihte yaygın komplo teorilerine ilham veren ani, beklenmeyen krizlerin en önemli iki örneği, 11 Eylül saldırıları ve John F. Kennedy'nin suikastıdır. İkisi de toplumu şoke etmiştir, insanlara güçlü korku ve belirsizlik hisleri aşılamıştır; dolayısıyla insanlar dünyanın bir daha asla eskisi gibi olamayacağını hissetmiştir. İnsanların bu konu hakkında “flaş bellek”leri vardır; olayı ilk duyduklarında ne yapıyor olduklarını hâlâ bütün canlılığıyla hatırlarlar. İki olay da bugün bile büyük kalabalıklar tarafından savunulan komplo teorilerine sebep olmuştur ve bu insanlar, bu olayları, tarihî “gerçekler” olarak içselleştirmiştir.

New York Times'a ve Chicago Tribune'e gönderilen mektuplardaki komplo teorileri içeriğinde ortaya çıkan iki zirve dönemi, belirsizlik ve korku hislerinin temelini oluşturan kriz dönemleri olarak da tanımlanabilir. Komplo teorilerinin artışa geçtiği ilk zirve dönemi İkinci Sanayi Devrimi'ydı. Bu dönemde büyük şirketler ortaya çıkmaya başladı ve toplumdaki güç yapıları çok büyük bir değişime uğradı. Hızlı teknolojik gelişimin, yeni altyapının çabucak geliştirilmesinin ve geniş yelpazeli ürünlerin etkili bir şekilde seri üretiminin zamanıydı. Çoğu insan için hayat şartları gelişme gösterse de fabrikalarda çalışan işçilerin endişelenmek için haklı sebepleri vardı: Daimî bir işsizlik tehlikesi mevcuttu çünkü pek çok iş kolunu makineler işgal etmişti. Nüfusun büyük bir kısmını oluşturan bu işçilerin gelecekleri hakkında mühim endişeleri oluşmuştu; dolayısıyla buradan çok çeşitli komplo teorileri türedi. Komp-

lo teorilerinin ikinci zirvesi, Soğuk Savaş'ın başlamasıydı. İkinci Dünya Savaşı'ndan çok kısa bir süre sonra insanlar yeni bir büyük savaştan korkar olmuşlardı ve komünizm tehdidini gözlerinde büyütüyorlardı. Sonuç olarak çoğu insan, belli kişilerin, kurumların ya da grupların bir şekilde komünizme bağlı olma ihtimali karşısında tedbirli davranıyordu. Joseph McCarthy, komünizm korkusunu körükleyen önemli figürlerden biriydi; onun adını taşıyan "McCarthyizm" komünist komplolarla birlikte anılmaktaydı; oysa bu suçlamaların çoğu asılsızdı. Bu komünist komplo teorileri; itibarların zedelenmesine, işsizliğe ve bazen komünizm sempatisiyle suçlanan insanların hapsine yol açmıştır.

Yine de krizlerle komplo teorileri arasında bağ kurmak için kendimizi önceki yüzyılla kısıtlamamıza gerek yok. Orta Çağ'da bile kriz durumları komplo teorilerine yaygın şekilde inanılmasını tetiklemişti. Tıp bilimi, bizim neslimizin alışık olduğu kadar gelişkin değildi ve şimdilerde aşılarda kolayca önlenebilecek bir dizi hastalık yüzünden çocukların ölmesi yaygındı. Üstelik virüs ya da bakteri (ya da vücut temizliği) anlayışı da yoktu, antibiyotikler henüz keşfedilmemişti. Sonuç olarak salgınlar çok sık görülür ve pek çok insanı öldürürdü ancak insanlar da bu hastalıkların nasıl oluştuğunu tam olarak anlayamazdı. Dolayısıyla bu salgınlar için başkalarını ya da başka grupları suçlardı. Bu günah keçisi yapma durumu, komplo teorisine dönüştürdü. Çoğu genç kadının topluma salgın ya da kötü hasat gibi zararlar vermek için şeytanla iş birliği yapan cadılar olduğuna yaygın şekilde inanılırdı. Hem batıl hem komplo teorisi olan bu inançların sonucunda, kadınlar diri diri yakılırdı. Ayrıca Yahudi toplumu da komplo teorilerinin hedef tahtalarından biriydi. Yahudilerin salgınlar ya da savaşlardaki gerilemeler gibi durumlarda nedensel bir rolünün olduğuna inanılırdı; bu da Orta Çağ Avrupası'nda Yahudilerin yaygın şekilde eziyet görmesine sebep olmuştur.¹²

Bunlar daha genel bir prensibin örnekleridir: Geniş kitlelerde korkuya ve belirsizliğe sebep olan zorlayıcı zamanlarda, komplo teorileri dallanıp budaklanır. İnsanlar, öncelikle rahatsız oldukları kişileri ya da grupları suçlamaya başlarlar ve başlarına gelen felaketleri art niyetli komplolara bağlayan teoriler üretirler. Dolayısıyla yüksek profilli bir terör saldırısı, doğal afet, ekonomik kriz, savaş, devrim gibi durumlarla ilgili endişeler vuku bulduğunda üretilen komplo teorileri de artar. İnsanların kendi hayatlarında doğrudan bir tehdit oluşturmeyen olaylar da komplo teorilerini tetikleyebilir; yeter ki geniş kitlelerin ilgisini çeksın ve çoğu vatandaş için can sıkıntısı yaratsın (ör. bir ünlünün ani ölümü).

Aslında hayalî kriz durumları bile komplo inançlarına sebep olabilir. Bunun bir örneği de 1969'da Ay'a ayak basılmasının aslında stüdyoda çekilen bir film olduğu yönündeki komplo teorisiydi. Bu komplo teorilerinin "tarafsız" kriz durumlarına verilen bir tepki olmadığını söyleyebiliriz; tam tersine insanlığın ve bilimin yeni bir başarı seviyesine ulaştığı olumlu bir olaya verilen tepkiydi. Ancak hükûmetin daimî ve bilinçli şekilde halkı kandırdığına inanan biri, öznel bir şekilde toplumun krizde olduğunu düşünebilir. Başka bir deyişle çoğu insanın hükûmetle ilgili genel komplo inançları vardır; bu inançların bizzat kendileri tedirgin edicidir; bu da hâliyle başka komplo teorilerinin oluşmasına sebep olur. Bu konuya sonraki bölümlerde tekrar döneceğim. Belli bir komplo teorisine inanmak, insanları başka komplo teorilerine inanmaya teşvik eder. Bu durumda, hükûmet hakkındaki komplo teorilerine inanan insanlar, hükûmetin herhangi bir hareketine, Ay'a gitmek gibi bilimsel başarıları dâhil, şüpheyile yaklaşmaya meyiledecek ve yeni komplo teorileri üretecektir.

KORKUNUN VE BELİRSİZLİĞİN ROLÜ

Korku ve belirsizlik hislerinin neden komplo teorileriyle bağdaştırıldığını anlamak için insanların bu olumsuz duygularla nasıl başa çıktığını belirtmeliyiz. Korkuya ve belirsizliğe verilen en yaygın

tepki, tetikte olmaktır: İnsanlar çevreleriyle yakından ilgilenmeye başlarlar, uzun uzadıya düşünürler, olumsuz hislerinin sebeplerini saptamaya çalışırlar. Bu yüzden korku ve belirsizlik, insanları kendi fiziksel ve sosyal çevrelerini anlamak çabasına iter.¹³ Artan anlam çıkarma çabası, kesinlikle kendini koruma içgüdüsüne dayanan otomatik bir tepkidir. Korku ve belirsizlik hisleri, çevrede gerçekleşmesi an meselesi tehditlerin olduğunun belirtisidir. Bu çevreye çok dikkatli bakmak da hâliyle organizmaların bu tehditlerle başa çıkıp hayatta kalma şanslarını artırır.

Evrimsel psikologlara göre, insanlar kendini koruma hissinin bir parçası olarak belirsiz ve muhtemelen tehditkâr durumlar karşısında riskten sakınmaya meyillidirler.¹⁴ Mesela çimenlerde uzun bir nesne gördüğünüzü düşünün; bu nesnenin sopa mı yoksa yılan mı olduğunu bilmiyorsunuz. Bu gibi durumlarda, insanların ihtiyatlı davranıp o nesnenin yılan olduğunu varsayması doğal bir tepkidir. Bu durumda yapılan hataların verdiği sonuç aynı olmaz: Nesneyi sopa diye elinize alırsanız ve o nesne zehirli bir yılansa ölürsünüz. Ama o nesnenin yılan olduğunu varsayıp dikkatli davranırsanız, vardığınız yargının doğru olup olmamasının bir önemi kalmaz. Yanılıyorsanız ve yılan aslında sopaysa durduk yere yolunuzu değiştirmiş olursunuz ama gerçek bir zarar görmezsiniz.

Belirsizlik hissi, insanların kendilerini içinde buldukları duruma anlam vermeye iter. Bu zihinsel anlam verme sürecinde, en kötüsünü düşünmek doğaldır. İnsanların başkalarıyla ilgili algılarını da bu belirler. Psikolojideki yaygın bir bulgu, “kişisel çıkar miti”dir. Şunu açayım önce, bu terim, kişisel çıkarın bir mit olduğu anlamına gelmez; insanlar tabii ki zaman zaman bencil olabilirler. Tam tersine, kişisel çıkar miti der ki insanlar, kişisel çıkarın başkalarının davranışlarını ne miktarda etkilediğini abartırlar. İnsanlar bazen bencil olabilirler ama aynı zamanda fedakâr ve şefkatli de olabilirler. Yine de başkalarının davranışlarını açıklamaya çalışırken genelde bencil olduklarını varsayarak ve gerçekte var olandan daha az iyi kalpli motivasyonlar görürüz. (Mark Zuckerberg Facebook hissele-

rinin %99'unu hayır kurumlarına bağışladığında bunu bencilliğinden yaptığını yazan pek çok blog yazısı okuyup çok şaşırmıştım.)

İlginçtir ki, kişisel çıkar miti, insanlar belirsizlik hissedince artar. Bir deneyde katılımcılara başka bir katılımcının onlara değerli kaynaklar dağıtacağı söylendi. Ancak katılımcılar bir belirsizlik hissetti çünkü bilgiler eksikti, oranlar belli değildi. Dağıtımcının kaynakları nasıl dağıtacağı hakkında tam bir bilgi verilmemişti. Sonuçlara göre, söz konusu bilgisel belirsizlik, katılımcıların dağıtılan değerli kaynakları gözünde büyütmesine sebep olmuştu. İnsanlar, dağıtımcıların aslında olduklarından daha bencil olmasını beklemişti. Bu etki, insanların dağıtım hakkında daha az bilgi sahibi olduklarını sanmasına sebep oldu. Yazarların da sonunda belirttiği üzere, insanlar bilgi eksikliği çekerse “boşlukları kendileri doldurur” ve bunu bencillik varsayımıyla yapar.¹⁵

Kişisel çıkar miti, insanların başkalarını ne kadar olumsuz gördüğüyle ilgilidir; yine de benzer bir süreçle korku ve belirsizlik de insanların toplumdaki başka grupları ne kadar olumsuz gördüğünü etkiler. İnsanlar gündelik hayatlarında karşılaştıkları toplumsal ve siyasi olaylardan anlam çıkarmaya çalışırken, güçlü gruplardan (dolayısıyla kendilerine zarar verebilecek gruplardan), “farklı” olarak gördükleri gruplardan ve yakınında kendilerini rahatsız hissettikleri devlet kurumlarından, büyük şirketlerden, güvenilmeyen azınlıklardan en kötüsünü bekleme eğilimi gösterirler. Sonuç olarak bu grupların kötü şeyler yaptıklarına yönelik komplo teorileri kurarlar; anlamaya çalıştıkları toplumsal olaylarla ilgili sorularına bu komplo teorileriyle yanıt bulmaya çalışırlar. Belirsizlik ve korku hisleri, insanları şüpheci, bilgi arayan bir zihniyete sokar, art niyetli komplo-ları pek çok toplumsal olayın sorumlusu olarak görmeye başlamalarına sebep olur.

Korkutucu ve belirsiz hislerle insanların komplo teorilerine inanma eğilimini araştıran pek çok psikolojik çalışma bulunmaktadır. Biri, 1999'un son üç ayında yapılmıştır. Bu üç ayda, dünyadaki çoğu insan “Y2K problemi” yüzünden bilgisayar sistemlerinin tamamen kapanacağından korkuyordu. Bu, o zamanların büyük bir

sorunuydu. Y2K probleminin gerçekleşme ihtimali haberlerde sürekli yer buluyordu; insanlar elektrik santrallerinin, banka sistemlerinin, su kaynaklarının vs. çökmesinden endişe duyuyordu. Bu korkular haklı çıksaydı ve Y2K problemi gerçek olsaydı, ekonomi, sağlık sektörü ve insanların hayatını, refahını etkileyen daha pek çok alanda ciddi sonuçlara yol açardı: Düşünsenize, bilgisayarların yürüttüğü her şey kapanırdı. (Sonunda 2000 yılı her zamanki sorunlarla başladı.) 1200'den fazla ABD vatandaşı, bir ankete yanıt verdi. Bu ankette yalnızca Y2K probleminden ne kadar korktukları değil belli başlı komplo teorilerine ne kadar inandıkları da soruluyordu. Sonuçlara göre, 1999'un sonunda yaşayacakları Y2K probleminden korkanların, Başkan Keneddy'nin de bir komployla öldürüldüğüne, Hava Kuvvetlerinin ABD'ye yapılan UFO ziyaretini sağladığına, ABD hükûmetinin gecekondulara uyuşturucu yerleştirdiğine, Japonların ABD ekonomisini yerle bir etmek için komplo kurduğuna inanma eğilimi gösterdikleri ortaya çıktı. Y2K problemine duyulan korku, kavramsal olarak bununla alakası dahi olmayan komplo teorilerini de içeren pek çok teoriye inanmayla bağdaştırıldı.¹⁶

Bu veriler, korku hislerinin komplo teorilerine duyulan inançla ilgili olduğu fikrini desteklese de neden sonuç ilişkisi sunmazlar: Y2K problemine duyulan korkunun komplo inançlarını arttırıp arttırmadığını ya da bu komplo teorilerine bir şekilde inananların Y2K probleminden daha fazla korkup korkmadığını bilmiyoruz. Korkuyla belirsizliğin komplo teorilerine yol açtığı nedensel düzeni test etmek için psikolojik bir deney yapılmalıdır. Bu deneyde, katılımcılar tedirgin edici bu hisleri tecrübe etmeli ve tedirgin katılımcıların komplo teorilerine daha güçlü bir inanç duyup duymadıkları araştırılmalıdır. Çeşitli araştırmalar, katılımcılara, her şeyin kendi kontrolleri dışında geliştiğini hissettikleri durumları hatırlatarak tedirgin edici hislerini tetiklemeye çalışmıştır. İnsanlar, yaptıkları şeylerde kontrolün kendilerinde olduğunu hissetme ihtiyacı hissederler. Bu

alanlar, basit hareketlerden tutun da araba kullanmak gibi karmaşık eylemlere kadar uzar. Kontrolün ellerinden gittiğini düşünürlerse kendilerini çaresiz hissederler; dolayısıyla belirsizlik ortaya çıkar. Tipik bir deneyde, katılımcıların bazılarını üzerinde hiç kontrollerinin olmadığı ve gerçekten yaşadıkları bir durumu yazmaları söylendi; öbür katılımcıların ise tamamen kendi kontrollerinde gelişen ve gerçekten yaşadıkları bir durumu yazmaları söylendi. Ardından komplo teorilerini ne kadar mümkün buldukları soruldu.

Pek çok araştırmacı bu gibi deneyler yaptı; deneylerin sonuçları genelde aynı şeyi gösterdi: insanlar tedirgin olduklarında (ör. kontrolü kaybettikleri bir durumu hatırladıklarında) komplo teorilerine daha çok inanırlar. Kontrol sahibi olduklarındaysa (ör. kontrol sahibi oldukları bir durumu hatırladıklarında) daha az inanırlar.¹⁷ Psikolog Michele Acker, bir grup araştırma görevlisi ve ben de Amsterdam'da böyle bir deney yapmıştık. Bizim deneyimiz, şehrin kuzeyiyle güneyini bağlayacak olan yeni ve tartışmalı bir metro hattı bağlamında gerçekleşti. Böyle bir metro hattı bitince çok faydalı olabilirdi aslında ama Amsterdam sakinleri şiddetle karşı çıkıyordu çünkü metro hattının yapılması, yıllar sürecektir büyük bir inşaat anlamına geliyordu. Üstelik inşaat alanı, şehrin tarihî merkezinden geçiyordu. Hatta şehir sakinlerinin çoğu referandumda bu metro hattının aleyhine oy kullanmıştı ancak belediye meclisi yine de o işe girişti. Ayrıca inşaatın kendisi de pek çok sorunla karşılaştı; bütçeyi aştı, programının arkasında kaldı. Halkın bu projeye duyduğu düşmanlık 2009 yılında zirve yaptı çünkü inşaat artık daha önce tahmin edilemeyen sorunlara yol açıyordu ve bu sorunlar şehir sakinlerine doğrudan zarar veriyordu. Birkaç tane eski evin temelinde hasar bıraktı ve evler gerçekten toprağa batmaya başladığından insanlar evlerini boşaltmak zorunda kaldı.

“Batan evler” sık sık haber başlıklarına konu olurken bizim araştırma görevlisi ekibimiz de Amsterdam'daki üniversite kafeteryalarına gidiyordu. Bu kafeteryalara küçük anketler götürüp halktan bir şeker karşılığında küçük bir çalışmaya katılmasını rica edi-

yorlardı. Katılımcılara hiç kontrollerinin olmadığı ya da tamamen kontrol sahibi oldukları herhangi bir anılarını anlatmasını istediler. Üçüncü bir gruba da negatif ya da pozitif olmayan, korku ya da belirsizlik hisleriyle alakasız bir anılarını anlatmalarını rica ettiler. Ardından bu katılımcılara Kuzey-Güney Metro Hattı hakkındaki komplo teorilerini sorduk: Örneğin, inşaat şirketlerinin belediye meclisi üyelerine rüşvet verdiği, belediye meclisinin inşaatın engellenmesinden kaçınmak için projeye ilgili bilgileri halktan bile- rek sakladığına inanıp inanmadıkları sorular arasındaydı. Sonuçlar önceki araştırmalarla paraleldi; korku ve belirsizlik hisseden katılımcılar (kontrollerinin olmadığı bir durumu anlattıktan sonra) bu komplo teorilerine daha çok inanıyorlardı; oysa kendini güvende hisseden katılımcılar (kontrolün kendilerinde olduğu bir durumu anlattıktan sonra) bu komplo teorilerine önceki gruptan daha az inanıyordu.¹⁸

Özetle korku ve belirsizlik hisleri, komplo teorilerine duyulan inancı körükler. Yine de bu konuda belirtilmesi gereken iki adet pürüz var. Birincisi, bu olumsuz hisler herkeste ya da her durumda komplo teorilerini körüklemeyiz. Bazen korku ve belirsizlik gerçekten otoritelere verilen desteği artırır. Şimdiye kadar hep 11 Eylül saldırısından sonraki komplo teorilerini tartıştık ama tam tersini de görmezden gelemeyiz: 11 Eylülden hemen sonraki aylarda halk oylamalarına göre, George W. Bush, tarihteki en olumlu tepkileri alan devlet başkanlarından biriydi. Belli ki 11 Eylül sadece Bush yönetimi hakkındaki komplo teorilerini ortaya çıkarmakla kalmamış, aynı yönetimin büyük bir destek görmesini de sağlamıştı. Birbiriyle çelişen bu iki tartışmayı nasıl bağdaştırabiliriz?

Buradaki temel nokta şudur; korku ve belirsizlik, komplo teorilerine sebep olur evet ama ancak ve ancak bu teoriler insanların başından beri güvenmediği güçlü grupları ve kurumları içeriyorsa. Korku ve belirsizlik insanların güvendiği gruplara ve kurumlara gösterdikleri desteği artırır. Bir çalışma, liderlerin ahlaklı ya da ahlaksız olduğu algısının komplo teorilerine duyulan inancı etkileyip etkilemediğini inceledi. İnsanlar, doğal olarak ahlaksız olduğunu

düşündükleri liderler hakkındaki komplo teorilerine, ahlaklı olduğunu düşündükleri liderler hakkındaki teorilerden daha çok inanırlar. Ancak belirsizlik hissedilerse ahlaklılığın komplo teorilerine duyulan inanç üzerindeki rolü daha etkili bir hâle gelir. Başka bir deyişle belirsizlik, insanların ahlaksız buldukları liderler hakkındaki komplo teorilerinin arkasında daha çok durmasına sebep olurken ahlaklı buldukları liderler için tam tersini yapar.¹⁹ Dolayısıyla korku ve belirsizlik, konu ve kişi ayırt etmeden komplo teorisi üretir diyemeyiz; sadece zaten rahatsız oldukları kurumları ve kişileri suçlamaya iter.

İkinci pürüz şudur; bir kriz olayının “resmî” açıklaması bile sık sık komplo teorilerini beraberinde getirir. 11 Eylül saldırılarının resmî incelemesinde, 19 El Kaide intihar teröristinin kurduğu bir komplo olduğu belirtildi. Peki, bu resmî incelemeye neden çoğu insan inanmadı? Neden art niyetli hükûmetin yanıltıcı harekât düzenlediğine dair bir komplo teorisi ürettiler? Birbiriyle ilişkili iki mevzu bu soruya yanıt verebilir. Öncelikle daha önce de belirtildiği gibi insanlar korku ve belirsizlik yaşıyorsa ihtiyatlı olup muhtemel en kötü senaryoya inanmaları doğal bir tepkidir. Bu bakımdan, 11 Eylül saldırılarının hükûmetin (El Kaide’nin değil) kurduğu bir komplo olduğuna inanmak, riskten kaçınmak için verilen bir tepkidir. Kendi devletinin büyük bir terör saldırısının arkasında olduğunu varsaymak; zaten bilinen ve gizli servis ajanları tarafından yakından izlenen yabancı bir terör örgütünün yaptığını varsaymaktan çok daha rahatsız edici, korkutucu ve tehlikelidir. İkinci nokta (birinciyle de ilgilidir) şudur; 11 Eylül saldırılarını açıklamak için hükûmeti de içeren bir komplo teorisini kullanmak, El Kaide’yle açıklamaktan çok daha görkemlidir. Devlet eliyle yapılması, daha fazla insanın dâhil olduğu anlamına gelir, aldatılma seviyesi daha yüksektir ve kurulan tezgâh dâhice olacaktır. Üstelik hükûmetler genelde terör örgütlerinden daha güçlüdür. 11 Eylül saldırıları modern tarihin çok önemli olaylarından biri hâline gelmiştir ve hükûmetin kurduğu komplo, ona yakışır büyüklükte bir açıklamadır. Görkemli komplo teorilerine inanma eğilimi, orantılılık ön yargısı denen ve insan

beyninin temel keşif yöntemi tarafından etkileniyor olabilir. Orantılık ön yargısı, insanların büyük sonuçları olan olayların sebeplerinin de büyük olması gerektiğini varsayma eğilimidir.

BÜYÜK SONUÇLAR BÜYÜK SEBEPLER Mİ GEREKTİRİR?

Devlet başkanları da insandır; dolayısıyla kazalarda ya da ani hastalıklarla ölecek kadar kırılgandırlar. Oldukça sağlıklı bir devlet başkanının tıpkı herkes gibi ufacık bir grip virüsünden ölmesi de mümkündür. Şimdi bir an oturup şunu düşünün, bu gerçekten koltuğunda oturmakta olan bir ABD başkanının ya da Birleşik Krallık başbakanının başına gelebilir. Peki, bu durumda vatandaşların çoğu bu ölümün hakikatten basit bir virüsten geldiğine mi inanır yoksa komplo kurulduğuna mı? Halkın bütün üyeleri tabii ki aynı şeyi düşünmez, farklı fikirler çıkabilir; çoğu şey de vakanın bilimsel detaylarına dayanır; yine de eminim ki pek çok insan, kocaman komplo teorileri üretip başkanın öldürüldüğünü (ya da kaçırıldığını, kendini ölmüş gibi gösterdiğini) söyler. Bir devlet başkanının ölümü gibi büyük bir olayın virüs kadar basit bir şeyle açıklanması pek çok kişi için yenilir yutulur şey değildir. Bu kadar kolay olamaz, böylesi etkili, dünyayı değiştiren bir olayın açıklaması bundan daha büyük olmalı. Orantılılık ön yargısının özünde bu vardır: Büyük bir sonucun büyük bir sebebi olmalıdır.

Bir devlet başkanının beklenmeyen ölümü elbette halkta korku ve belirsizlik yaratacaktır. Ancak orantılılık ön yargısı bu kötü hisleri dizginleyen bir etken olmaktan daha geniş bir kavramdır. Orantılılık ön yargısı, bütün mantık yürütme alanlarında ve komplo teorileriyle ilgisi olmayan, korkuyla tetiklemediği alanlarda gördüğümüz basit bir zihinsel açıklama mekanizmasıdır. Aynı seviyedeki iki öğrenciyi düşünün; ikisinin de ödevlerinin son gecesinde bilgisayarları çöküyor. İlk öğrenci için bu olayın sonuçları felakettir: Hocası dersten bırakır, ödevi için fazladan zaman vermez, bu da öğrencinin okulu uzatmasına sebep olur, öğrenci bu yüzden harika bir iş teklifini kaçırmaz. İkinci öğrenci için sonuçlar görece daha küçüktür: Hocası

öğrenciye fazladan zaman verir. Sonuç olarak öğrenci vaktinde mezun olur ve o harika işe başlar. İlk ve ikinci öğrencinin bilgisayarlarını çökerten ne olabilir?

Bir araştırmada, katılımcıların yarısı ilk öğrencinin varsayımsal senaryosunu okurken ikinci yarısı ikinci öğrencinin varsayımsal senaryosunu okudu. Ardından bilgisayarların çöküş sebebini seçtiler: Yaygın bir bilgisayar virüsü (büyük bir sebep) ya da çalışmayan soğutma fanı (küçük sebep). Katılımcılar, yaygın bir bilgisayar virüsünün çalışmayan soğutma fanından daha büyük bir sebep olduğunu hemen yakaladılar. Ancak daha önemlisi, sonuçlar öğrenci için büyükse büyük bir sebebinin olması gerektiğine meylettiler yani virüs. Bu bulguları korku ya da belirsizlikle açıklayamayız. Neticede ikisi de tanımadıkları öğrenciler hakkındaki varsayımsal senaryolardı. Burada iş başında olan, orantılılık ön yargısıydı: Katılımcılar, büyük sonuçlara büyük sebepleri yakıştırdılar, bu durumda bilgisayarın çökmesi öğrencinin kalmasına yol açtığından sebebi virüs olmalıydı.²⁰

Araştırmalara göre, orantılılık ön yargısı, insanların komplo teorilerine inanma eğilimini de benzer şekilde etkilemektedir. Mesela, küçük bir ülkenin başkanının suikasta kurban gittiğini düşünün. Bir durumda bu suikast, beklenmeyen olaylar zinciri yaratıp savaşa bile sebep olabilir. Başka bir durumda, suikast yine trajiktir ama savaşa sebep olmaz. Başka bir deyişle suikastın büyük bir sonucu (savaş) vardır ya da yoktur. Başkanı kim öldürdü? Tek başına bir tetikçi mi yaptı yoksa hükûmet komplosu muydu? Bir araştırma, suikast savaşa yol açıyorsa katılımcıların komploya daha çok inandığını ortaya koydu. Ama savaşa sebep olmuyorsa komploya inanma ihtimalleri düşüyordu. İnsanlar yine büyük sonuçlar için büyük sebepler arıyorlardı; bu da komplo teorilerini tetikliyordu. Buna benzer başka pek çok çalışma aynı prensibi sundu: Toplumsal olaylar (varsayımsal olanlar dâhil) ne kadar etkili ve zararlıysa insanların açıklamak için komplo teorisi üretme ihtimali de o kadar yüksek olacaktır.

Korku ve belirsizliğin yanı sıra orantılılık ön yargısı, özellikle etkili, zararlı sosyal olayların ardından komplo teorileri beklediğimiz

34 İNSANLAR KOMPLO TEORİLERİNE NE ZAMAN İNANIR?

şeklindeki gözlem için ek bir açıklama da sunar. Şuraya dikkat edin hem duygusal açıklama (korku ve belirsizlik) hem de bilişsel açıklama (orantılılık ön yargısı) insanların toplumda algıladığı kötü olayları anlama ve mantığa oturtma arzusundan gelir. Mantığa oturtmak bu yüzden komplo teorilerinin psikolojisinde elzem bir kavramdır. Sonraki bölümde, sosyal olayları mantığımıza oturturken arka planda çalışan zihinsel süreçlere ve bunların komplo teorilerine sebep olma biçimine ışık tutacağım.

3

İNANCIN MİMARİSİ

Lütfen, bilgisayarınızın başına geçip Google’a “oyuk Dünya teorisi” terimini yazın. Bizzat yaşadığımız gezegenin fiziksel özellikleri hakkında inanılmaz iddiaların olduğu sözde bilimsel bir sürü web sitesi bulacaksınız. İsminden anlaşılacağı üzere bu teoriler, dünyanın aslında oyuk olduğunu ileri sürer. Bu teoriye göre, Kuzey Kutbu’nda yer alan bir girişi kullanarak Dünya’nın içine girebilirsiniz ve bu gezegenin çekirdeğinin yakınlarında çeşit çeşit yaratıklar (devler, gelişmiş insan ırkları, İkinci Dünya Savaşı’nda Almanya’dan kaçan Nazi aileleri gibi) yaşar. Teorinin Dünya’nın içinde yaşadığımızı ve gökyüzü sandığımız şeyin aslında Dünya’nın merkezi olduğunu iddia eden çok daha garip biçimleri de mevcut. Önceki yüzyıllarda bilim insanları da Dünya’nın oyuk olduğuna inanırlardı ve elbette ki bu teoriler Jules Verne’e ilham verip meşhur kitabı *Dünya’nın Merkezine Yolculuk*’u yazmasını sağlamıştır. Oysa günümüzde hakikatten biraz mantıklı olmalıyız. Dünya’nın oyuk olmadığını, gezegenimizin içinde bilinmeyen toplulukların yaşamadığını bilmemiz için gerekenden çok daha fazla bilimsel kanıt var. Yine de hâlâ bir sürü insan bu oyuk Dünya teorisine inanıyor.

Hiçbir kanıt olmasa da insanlar dünyanın en garip şeylerine inanabiliyor. Paranormalite panayırına yapılan herhangi bir ziyaret, çok sayıda sıradan insanın ayuc içindeki çizgilerin ya da rastgele seçilen

tarot kartlarının geleceğimizden haber verdiğiğine yürekten inandığını gösterecektir. Bu panayırlarda telepatinin de mümkün olduğuna inanılır; iki insanın arasındaki mesafeden bağımsız olarak birbirlerinin aklını okuyabilecekleri varsayılır. Vefat eden akrabaların ruhlarıyla iletişime geçebildiğini iddia eden ve ikna edici performanslar sergileyebilen medyumlar, bu panayırlarda bir servet kazanabilirler. Hatta hastalıkların iyileştirilmesi konusunda bile normal tıbbi yaklaşımları yok sayıp homeopati, reiki ya da ruhani iyileşme gibi genelde tehlikeli olan alternatif yaklaşımlara yönelme eğilimi gösterirler. (Bu kitap, bu paranormal konuları kanıtlayan hiçbir araştırmanın olmadığını ayrıntılarıyla tartışmak için yazılmadı. Bununla ilgilenen okurlarıma Richard Wiseman'ın 2015 yılında yazdığı *Paranormality: The Science of the Supernatural* isimli kitabı önerebilirim.)²¹

İnanç nedir? Dictionary.com'a göre inanç, "bir şeyin doğruluğundan ya da varlığından, kesin kanıtlarla hemen değişmeyecek şekilde emin olmaktır". Dolayısıyla tanım bakımından inanç, gerçekliğin durumu hakkında verilen kanıtlanmamış bir karardır. İnançlar, bu yüzden gerçeklerle karıştırılmamalıdır. Dünya'nın Güneş'in etrafında döndüğünü söylemek bir inanç değil gerçektir (bunu ölçebilir ve gözlemleyebiliriz); oysa bu dönme eyleminde Tanrı'nın nedensel bir rolünün olduğunu belirtmek bir inançtır (Tanrı'yı ölçemeyiz, gözlemleyemeyiz). Fizik yasaları, din, siyasi ideolojiler, komplolar, kişiler arası ilişkiler gibi pek çok konuda nitelik açısından birbirinden çok farklı bir sürü inanç mevcuttur. Oyuk Dünya teorisine inanmak da komplo inancı olabilir hatta bazen öyledir (ne de olsa bu komploya göre bilim insanları Dünya'nın oyuk olduğunu bilirler ancak bunu halktan saklarlar). Ancak bu komplo inancı aynı zamanda Dünya'nın fiziksel özellikleri hakkında sözde bilimsel bir inançtır da. Telepatiye ya da el falına inanmak, batıl inançlara girer çünkü doğanın bilinmeyen güçleri hakkındadırlar. Ama komplo teorisi değildirler çünkü komplo içermezler. Mesela insanlar eşlerinin onları aldattığından şüphelenebilirler, şüphelerini kanıtlayacak kanıtlar bulamadıkları sürece bu da bir inançtır.

Bahsettiğimiz niteliksel farklılıklara rağmen bütün inançların aynı şeye hizmet ettiğini düşünüyorum: İnsanların bilinmeyen bir durumu mantıklarına oturtmasını sağlamak. Zaten inanç dediğimiz şey, tanımı itibarıyla kanıtlanmamış mevzular yani belirsizlikler hakkında iddiada bulunmaktır. Komplo inançları, insanların tedirgin edici ya da can sıkıcı durumları mantıklarına oturtmalarına yardım eder, her şeyin, düşmancıl bir grubun oyunu olduğu şeklinde bir açıklama sunar. Astrolojiye inanmak, tahmin edilemeyecekleri daha tahmin edilebilir kılarak geleceğin bilinmezliğini mantıklarına oturtmalarını, anlam çıkarmalarını sağlar. Medyumların vefat etmiş akrabalarımızla iletişim kurabileceğine duyduğumuz inanç, rahmetli amcamızın son zamanlarda nasıl olduğunu, ona yaptığımız kötülükler için bizi affedip affetmediğini anlamamızı sağlar. Hatta medyumlara inanıyorsak, amcamız bizi genelde affeder. Daha dünyevi inançlar da vardır elbette; bunlar da belirsiz durumları, aşırı mantıksız olduklarında bile anlamamızı sağlar (ör. eşinizin sizi aldattığından şüphelenmek son derece makul olabilir ama o inanç hâlâ eşinizin normal olmayan soğukluk, sık sık mesaiye kalmak gibi davranışlarından anlam çıkarma çabasıdır). Bu kitabın amaçları doğrultusunda inanç tartışmamızı gerçek olma ihtimali olmayan konularla sınırlandırıp komplo teorilerine ve doğaüstü inançlara odaklanacağım.

Komplo teorilerinin ve doğaüstü inançların altında yatan anlam çıkarma işlevi benzerse bu inançlardan birini desteklemek, başkasını da desteklemeyi getirecektir. Bu iddia komplo teorileri için kesinlikle geçerlidir. Bir komplo teorisine duyulan inancın göstergesi, başka ve alakasız bir komplo teorisine duyulan inançtır. İnsanlar 11 Eylül saldırılarının hükûmet eliyle yapıldığına ne kadar inanırlarsa üçüncü dünya ülkelerindeki yasa dışı deneylere, petrol şirketlerinin CEO'larının siyasilere rüşvet vererek Orta Doğu'da savaş çıkartmalarını sağladığına, iklim değişimin ciddiyetini abartmak için bilim insanlarının veri uydurduğuna da o kadar inanacaklardır. Hatta birbirini eleyen komplo teorilerine inanmak da doğru orantılıdır. Bir çalışmaya göre, Prenses Diana'nın kendi ölümünü tezgâhladığına

inananlar, Prenses Diana'nın öldürüldüğüne de başkalarından daha çok inanmaktadır.²² Görünüşe göre, Prenses Diana'nın ölümünden şüphe duyanlar, tam olarak ne olduğundan da emin değiller ama kazada ölmediği ihtimalini ciddi ciddi düşünüyorlar. Hâliyle çeşit çeşit komplo teorisine de gün doğuyor; birbirini eleyen teoriler bile kendine bir yer buluyor ("Ölmüş gibi mi yaptı, yoksa öldürüldü mü, emin değilim ama bunun bir kaza olmadığını biliyorum.").

Bazılarının komplolara inanmaya öbürlerinden daha yatkın olmasının bir açıklaması da "monolojik inanç sistemi"dir ya da bu insanlar "zihinlerinin komploya yatkınlığı" konusunda birbirlerinden ayrılıyorlardır. Bu açıklamalara göre, bir komplo teorisine inanmak, ipleri elinde tutan kötü niyetli komploların varlığını içeren dünya görüşünü pekiştirir.²³ Yani bir komplo teorisinin gerçek olduğunu düşünüyorsanız, başka komplo teorilerinin doğru olduğunu varsayma eşiğiniz düşer çünkü belli ki komplolar, dünyada etkili olaylara da sebep olabiliyorlar. Bu akıl yürütme biçimini bir noktaya kadar idrak edebiliyorum ama bir sorunum var. Komplo teorilerine inanmak ayrıca batıl inançlara sahip olmakla ciddi anlamda bağlantılı. Bu batıl inançlar komployla ilgili olmayabilir de. Başka bir deyişle; telepati, ruhani iyileşme, astroloji gibi batıl inançların peşinden sürüklenenler, komplo teorilerine inanmak konusunda da şüphelilerden çok daha büyük bir yatkınlık gösteriyorlar.²⁴ Komplo zihniyetinden ziyade, sahip oldukları "inanç zihniyeti"nin sınırlarıyla birbirlerinden ayrılıyorlar. Bu inanç zihniyeti aşağı yukarı hiç kanıtı olmayan fikirleri kabul etmek için gereken ortamı oluşturuyor.

Komplo inancının ve batıl inançların birbirinden mesul olması fikri, bilinen bir zihinsel mimari çiziyor. Daha açık olmak gerekirse insanlar inandıkları ya da inanmadıkları şeyler konusunda birbirlerinden müthiş oranda ayrılıyor ancak bu farklı komplo inançlarına ya da batıl inançlara yol açan bilişsel süreçler birbirine benziyor. Bu süreçler genelde kendiliğinden gelişir ve insanların çevrelerinden anlam çıkarmalarını sağlar. Öncelikle şunu belirtmeliyiz hem komplo inançları hem batıl inançlar; analitik düşünce biçimine değil içgüdüsel düşünce biçimine dayanır. İçgüdüsel düşünce biçimi,

insanların içlerinden gelen sese güvendiği ve yansıtıcı düşünceye, sezgilerine dayanan kararlar verdikleri anlamına gelir. Analitik düşünce ise insanların karmaşık hesaplamalarla elde ettikleri bilgileri uzun uzadıya düşündükleri ve buna kafa yordukları anlamına gelir. İlgüdüsel düşünce otomatiktir, görece çaba istemez; analitik düşünce için çaba ve konsantrasyon gereklidir.

Komplo teorilerinin analitik düşünceye değil ilgüdüsel düşünceye dayanması mantık dışı görünebilir çünkü bazı komplo teorileri oldukça ayrıntılı ve zekicedir. 11 Eylül saldırıları hakkındaki komplo teorilerinin çoğu; binaların inşasına, çeliğin erime sıcaklığına, belli bir hızda seyreden yolcu uçağının nasıl bir enerji yayacağına dair ayrıntılı analizlere dayanır. Ben, bu oldukça açık ve eklemli teorilerin bile ilgüdüsel, içten gelen ses seviyesindeki “bir şeyler doğru değil” hissiyle baş gösterdiğinden şüpheleniyorum. İnsanlar bu hislerini destekleyecek kanıtlar aramaya daha sonra başladı. Hem batıl inançlar hem komplo inançları ilgüdüyle başlar. İlgüdü, söz konusu durumu açıklamak için muhakkak bilinmeyen ve gizemli güçlere ihtiyaç duyulduğu yargısıdır. Bu yargıya o kadar hızlı varırsınız ki! Bir araştırmaya göre, analitik düşünce eğilimi -ve bununla ilgili olarak yüksek eğitim seviyesi- insanların komplo teorilerine inanma ve batıl inançları kabul etme ihtimalini azaltır.²⁵

İnanç, anlam çıkarma amacında temellenir; anlam çıkarmaksa otomatik, ilgüdüsel bir zihinsel süreçtir. Birazdan bu otomatik anlam çıkarma sürecinin iki ana bileşeninden ayrıntılarıyla söz edeceğim. Tanınmış şüpheci Michael Shermer, 2011 yılında yayınladığı *The Believing Brain* isimli kitabında, inançların nasıl oluştuğunu inceler ve iki süreç için kanıt bulur. Bu süreçler “örüntücülük” ve “eyleyicilik” olarak verilir.²⁶ Bu iki süreç, komplo teorilerinin Birinci Bölüm’de anlattığım tanımındaki ilk iki bileşeni yansıtır. Örüntüyü algılamak ve eyleyiciyi saptamak. Bu iki bilişsel süreç, aklın çalışma biçiminin olmazsa olmaz bir parçasıdır ve insanların işlevselliklerini kaybetmemesi için vazgeçilmezdir. Özellikle anlam çıkarmak, tamamen örüntü görmekle ve eyleyici saptamakla ilgilidir; hepimiz bunu günlük hayatımızda sürekli ve kendiliğimizden yapıyoruz. Devamında inancın mimarisinin iki ana yapı taşını anlatacağım.

ÖRÜNTÜ ALGISI

Örüntü algısı, insan zihninin “noktaları birleştirme” ve inşalar, nesneler, hayvanlar, olaylar arasında nedensel ilişkiler kurma eğilimidir. Örüntüleri algılamak, rastlantısallığı algılamamanın tam tersidir. Rastgele olan olaylar, kaotik ve tahmin edilemezdir. İnsan zihninin örüntü arayıp bulma kapasitesi oldukça işlevseldir; zira başka pek çok şey gibi kendi hareketlerinin sonuçlarını da tahmin etmelerini sağlar. Aslında bence örüntüleri algılama becerimiz olmadan bir gün bile hayatta kalamayız. Ben yürüyüş yapmayı çok severim, bunu parkta yapmayı bilinçli olarak tercih ederim. Neden mekân değişimi yapıp yoğun bir ana yolda yürümeyi tercih etmeye kalkmıyorum? Çünkü örüntüleri görüyorum. Yüksek hızla seyreden arabalarla orada yürünürse alınacak ölme riski arasında nedensel ve anlamlı bir ilişki olduğunu anlayabiliyorum. Ana yolda değil de parkta yürümeyi tercih etmek, muhtemel sağlık sonuçları bakımından ve insanların daha güvenli bir şekilde araba kullanmasını sağlaması sebebiyle rastlantısal anlayıştan ayrılır. Örüntüleri görmezsek serseri mayınlara döneriz.

Zihnin otomatik olarak örüntü arama eğilimi, pek çok durumda işlevsel olsa da bir tane sorunu da beraberinde getirir. Bazen olaylar hakikatten rastgele gerçekleşir ama çoğumuz yine de örüntü ararız. Buna aldatıcı örüntü algısı denir: Bazen aslında var olmayan anlamlı ilişkiler görürüz. Aslında rastlantısallığı algılamakta bilinçli bir şekilde kötüyüz. Mesela bozuk para kullanmadan, sadece parayı hayal ederek yazı tura oynayıp sonucu tahmin etmenizin istendiğini düşünün (100 kere atılsın mesela, yazı mı, tura mı?). Bu oyunda herkes rezalet işler çıkarır çünkü insanın rastgele olması için uğraşarak ürettiği dizi, gerçekten rastgele olan diziden büyük oranda ayrılır.²⁷ Aslında olan şey şudur, insanlar alternatifler üzerine çok düşünür. Üç tane tura gelse dördüncü sonuç yazı olmak zorunda sanırlar çünkü dizi ancak böyle “rastlantısal görünür”. Ama gerçek rastlantısallık, rastlantısal görünmeye çalışmaz. Rastlantısal bir dizide, üç kere tura

geldikten sonra yine tura gelme ihtimali %50'dir. Bu yüzden rastgele bir süreçte aynı sonuç kümesini görme sıklığını (mesela arka arkaya altı kez tura gelme ihtimalini) yapısal olarak hafife alırlar. Böyle kümelerin de insan zihnine örüntü gibi görünmesi ironiktir. Ancak gerçek rastlantısallık zaten böyle görünür.

İnsanlar, şansa ya da belirsiz sonuçlarla uğraşırken aldatici örüntüleri algırlar. Tamamen şansa dayanan sonuçları sürekli tahmin etmeye çalıştığımız bir başka alan da kumarhanedir. İnsanlar yirmi bir ya da rulet gibi oyunlarda örüntü saptamaya çalışırlar, “elleri güzelse” daha büyük paralar yatırırlar, kasa iyi durumdaysa masalarını değiştirirler ya da arka arkaya birkaç kere çift sayıya para vurduysa seçimlerini çift sayıdan yana kullanırlar. Hatta bir araştırmaya göre, rastlantısal şeylerdeki örüntüleri algılama eğilimi, kumar alışkanlığının iyi bir göstergesidir.²⁸

Aldatici örüntü algısı, gariptir ki, sadece insanlara özgü değildir. Aldatici örgü algısının izleri papağanlarda da görülmüştür. Edimsel koşullama çalışmalarıyla tanınan psikolog Skinner, aç papağanlara düzenli aralıklarla yemek vermiştir.²⁹ Vardığı sonuç göz alıcıdır: Papağanlar önceki denemede yemek verilmeden hemen önce ne yapıyorlarsa onu yapmaya başlamışlardı. Kuşlar belli ki kendi davranışlarıyla yemek arasında aldatici bir örüntü görmüşlerdi. “Geçen sefer kafamı şöyle salladığımda güzel bir yemek yedim, e hadi bir daha deneyeyim.” Aslında ne yaparlarsa yapsınlar belli bir zamanda yemek alacaklardı. Skinner şöyle der:

Deneyin bir batıl inancı gösterdiği de söylenebilir. Kuş, davranışıyla yemeğin sunulması arasında nedensel bir ilişki varmış gibi davranıyor; oysa böyle bir ilişki yok.³⁰

İnsanlar, rastlantılarda örüntü görmeye yatkındır, bu aldatici örüntü algısı, inanç psikolojisinin parçasıdır. Dünyadaki pek çok olay, rastlantısal şekilde tekrar tekrar gerçekleşir; insanlar da bu rastlantıları gizemli güçlere bağlama eğilimi gösterir. Birinin evi yıldırım düşmesi sonucu yanarsa o kişi geçen hafta iş arkadaşlarına yalan söyle-

diği için cezalandırıldığını düşünür ve daha önce söyleyip yıldırım düşmeden atlattığı bir sürü yalanı unutur. Bunun klasik bir örneği de aklınıza gelen eski bir arkadaşınızın bir saat sonra sizi aramasıdır. “Bu asla tesadüf olamaz!” diye düşünürsünüz. Ancak bir sürü eski arkadaşınız vardır; dolayısıyla “herhangi bir eski arkadaşımızı” sık sık düşünürüz. Eski arkadaşlarımızı düşündüğümüz ve bizi aramadıkları zamanları tamamen unuturuz. Bu gibi tesadüfler zaman zaman yaşanır ama yaşandıklarında da bunların aslında ne olduğunu anlamayı başaramayız: Aldatıcı örüntüler.

Tinsel şifacılar bu prensibi kullanarak tedavilerinin ne kadar etkili olduğuna insanları ikna etmeye çalışırlar. Mesela pek çok kanser hastasını tedavi etmeye çalışan bir tinsel şifacıyı düşünün; bir gün bir hastası minnetle arayıp iyileştiğini söylüyor. Şifacı, bunu tedavinin verimine kanıt olarak görüp bu vakayı halka ve tıp uzmanlarına taşıyacak, kendi yaklaşımı için meşruiyet kazanmaya çalışacaktır. Şifacının gözden kaçırdığı şey şudur; nadiren olsa da tümörlerde kendiliğinden iyileşme meydana gelebilir. Hatta söz konusu şifacı yeterince hastayla ilgilenirse bu gibi başka vakaların çıkması da olasıdır. Bir hasta gerçekten iyileşmiş olsa bile tinsel şifanın etkisine dair kanıt yoktur. Belki de daha önemlisi, şifacının kendini arayıp teşekkür mesajı bırakmayan hasta sayısını gözden kaçırmasıdır; şifacının tedavisi onlarda bu korkunç hastalığı durdurmaya yaramamıştır, hatta hayatlarını kurtaracak normal tıbbi yaklaşımların uygulanmasına engel bile olmuştur.

Komple teorileri de tamamen tesadüfî olabilecek olaylar arasında bağlar kurmaya dayanır. 11 Eylül saldırıları hakkındaki komple teorilerinin bazıları, Savunma Bakanı Donalt Rumsfeld’in olay sırasında Pentagon’un güvenli kısmında olmasını epey büyüttüler. “Bu tesadüf olamaz! Uçağın geldiğini biliyor olmalı!” Saldırı esnasında sadece ofisindeydi; bütün iş günlerinde olduğu gibi. Pentagon’daki varlığını, yaşanacaklardan hiç haberinin olmadığını kanıtı olarak da yorumlayabilirdik. İntihara meyilli olmayan ve bir binaya uçak çarpacağını bilen biri, o binadan olabildiğince uzaklaşır. Bununla ilgili olarak bazı komple teorileri de Dünya Ticaret Merkezinin 11 Eylül’de yıkılmasıyla güya o binada saklanan yasa dışı finansal iş-

lemlerin gizli belgeleri arasında anlamlı bir bağ kurar. Dünya Ticaret Merkezinde hakikatten otoritelerin kurtulmak istediği suç unsuru belgeler vardıysa kâğıt öğütücü kullanmak dört yolcu uçağını kaçtırmaktan daha mantıklı olmaz mıydı acaba diye düşünmeden edemiyorum.

İnançta örüntü algısının rolüyle ilgili ilginç araştırma sorularından biri de şudur: Batıl inançlara ya da komplo inançlarına yatkın kişiler, genelde rastlantısallıkta da örüntü algılama eğilimi gösterirler mi? Batıl inançlar için bu soru ilk kez 1985'te test edildi. İki araştırmacı, katılımcılara bir dizi olasılık görevi verdi. Bu görevlerde katılımcılardan belli sonuçların şansa bağlı mı yoksa rastlantısal olmayan yollarla mı alındığını (ör. yazı tura atmak) tahmin etmeleri istendi. Paranormal olaylara inanmayanlar bu görevlerde daha iyi performanslar sergilediler, dolayısıyla rastlantısallığı anlamakta da inananlardan daha iyiydiler.³¹ O zamandan beri bu fikir sıklıkla test edildi; çoğu araştırma da paranormal olaylara inananlarla inanmayanlar arasındaki farkın tesadüfleri fark etme becerileri olduğunu ortaya koydu.

Yine de inançla rastlantısallığı saptama becerisi arasındaki ilişki her durumda ortaya çıkmaz. Bazı araştırmalar paranormal inançlarla aldatıcı örüntü altısı arasında bir ilişki bulmazlar. Üstelik Fransa'daki araştırmacılar, komplo inançlarıyla örüntü algısı arasında da bir ilişki bulmadılar.³² Bu da inançla örüntü algısı arasındaki ilişkinin herkes ya da her durum için geçerli olmadığını öne sürer. İnançla, rastlantısallıkta örüntü algılama eğiliminin ilgili olup olmadığını ne belirler? Bu noktada tartışmaya açık olsa da ilginç bir öneri sunan iki çalışma mevcut. Bu çalışmalar, genel halkta inançla örüntü algısı arasında bir ilişki varken iyi eğitim almış üniversite öğrencilerinde bu ilişkinin olmadığını söylemektedir.³³

Çoğu sosyal bilimci, genelde daha ulaşılabilir olduğu için üniversite öğrencileriyle araştırmalar yürütmektedir. Bu her durumda sorun yaratmak zorunda değildir ancak inanç üzerine çalışıyorsanız, üniversite öğrencisi olan denekler sorun oluşturabilir çünkü iyi eğitim almış insanların batıl şeylere ya da komplolara inanma ihtimali öbürlerinden daha düşüktür. Hatta bu inançlara belli bir

eşiğin üzerinde sahip olan kişilerin rastlantısallığı fark etme becerisi zayıflamıştır.

Komplo inançlarının aldatıcı örüntü algısında temellenip temellenmediğini kesin bir şekilde anlamak için Karen Douglas'la ve Cara De Incocencio ismindeki bir öğrenciyle bir dizi çalışma yürüttüm. Katılımcılarımızı sıradan halk oluşturdu. Tesadüfi olan yazı tura oyununun sonuçlarında örüntü gören deneklerin komplo teorilerine ve doğaüstü olaylara inanma ihtimalinin daha yüksek olduğunu bulduk.³⁴ Dahası, Amerikalı ressam Jackson Pollock'un son derece soyut ve karmaşık tablolarında ne kadar örüntü gördüklerini inceledik. Bu tablolar, modern sanatı sevenler arasında da birbirinden oldukça farklı tepkilere sebep olurlar: Kimileri ilginç şekiller ya da sahneler görürken başkaları sadece tuvale rastgele atılmış bir boya görür. Bu soyut tablolarda açık örüntüler gören katılımcıların komplo teorilerine ve doğaüstü olaylara inanma ihtimalinin daha yüksek olduğunu bulduk. Bu alanda daha fazla çalışma yapılması gerekse de inancın temel unsurlarından birinin aldatıcı örüntü algısı olduğu açıktır: İnsanlar rastlantısallıkta örüntü görme eğilimindedir.

EYLEYİCİ SAPTAMA

Eyleyici saptama, başkalarının hareketlerinde kasıt görmeye çalışma eğilimi anlamına gelir. Eyleyicinin saptanması, bu yüzden istekli bir failin, belli bir hareketi, bir amaç doğrultusunda yapması demektir. Örüntü algısı gibi insanların eyleyiciyi saptama yeteneği de oldukça işlevseldir; hatta pek çok durumda hayat kurtarıcıdır. Örneğin, Kanada'da ulusal parka yürüyüş yapmaya gittiğinizi düşünün. Harika manzaranın tadını birkaç saat çıkardıktan sonra, aniden karşınıza bir boz ayı çıkıyor. Bu gibi durumlarda, eyleyiciyi saptamak hayatınızı kurtarabilir. Ayının belli amaçlarının olduğunu (sizi öldürmek gibi) fark etmek, harekete geçerken makul davranmanıza (yani ayının sizden daha hızlı olacağını düşünüp KOŞMAMANIZ, onun yerine bir ağaca tırmanmanız ya da mümkün olduğunca sakın kalmanız daha iyi bir fikirdir) yol açabilir. Ayrıca eyleyiciyi saptamak başka durum-

larda da işlevseldir. Örneğin, bir yayanın araba kazasında öldürüldüğünü düşünün. Sürücü bunu bilerek mi yaptı yoksa bu sadece trajik bir kaza mıydı? İnsanlara göre, sürücünün ceza alıp almayacağını kesinleştirmek için bunun yanıtının net bir şekilde verilmesi hayati önem taşır.

Eyleyicinin saptanması, daha geniş bir zihinsel kapasitenin bir parçasıdır. Bu kapasiteye “zihin kuramı” yani empati duyma becerisi denir. İnsanlar, başkalarının ne düşündüğünü, hissettiğini hayal edebilirler; dolayısıyla neden belli davranışları sergilediklerini anlayabilirler. Empati kurma becerisi, başarılı bir sosyal hayat sürebilmek için elzemdir çünkü hareketlerimizin sosyal sonuçlarını tahmin etmemizi sağlar. Neden cenazelerde kahkaha atmayız? Çünkü empati duyma becerimiz var. Vefat etmiş birinin bedenini gördükten sonra kahkaha krizine girilmesinin yas tutanlar için müthiş acı verici olacağını tahmin edebiliriz. Ayrıca böyle kahkahaların uzun vadeli sonuçlarının olabileceğini de anlarız. Arkadaşlıkları bozar, itibarımızı zedeler ve gelecekte birinin bize yardım etme ihtimalini azaltır. Empati kurma becerisi sayesinde, ne zaman konuşup ne zaman çenemizi kapatacağımızı, ne zaman özür dileyeceğimizi, müziğin sesini ne zaman kısamamız gerektiğini vs. kavrarız. Herhangi bir hareketin bilerek mi yoksa kazara mı yapıldığını da bu sayede fark ederiz.

Ancak örüntü algısında yaptığımız hatalar gibi eyleyici saptamada da hatalar yaparız. Ortada eyleyici yokken bile varmış gibi algılayabiliriz. 1944'te Fritz Heider ve Marianne Simmel'in yaptığı çalışmada, katılımcılar iki üçgenin ve bir halkanın ekranda dönüp duran iki boyutlu fotoğrafını gördü. Ardından gördükleri şeyi tanımlamaları istendi. O zamanlar bilgisayar ya da çok gerçekçi animasyonlar yoktu ve söz konusu fotoğraf inanılmaz basitti. Ama işte esas mesele de buydu. Bu primitif geometrik şekillerin canlı olmadığı, hislerinin ya da niyetlerinin de olmadığı çok netken, bütün katılımcılar bu figürle eyleyici atayan hikâyeler uydurdu. Örneğin, büyük üçgenin küçük üçgene ne kadar sinirlendiğini ve saldırganlaştığını, halkanın merakta kalıp büyük üçgenin evini kolağan etmeye başladığını anlattılar. Lüt-

fen, siz de deneyin; söz konusu resim pek çok internet sitesinde mevcut. Şu linki de deneyebilirsiniz: <http://trbq.org/play/>

Tatilinizde yağmur yağdıran havaya sinirlendiğiniz oldu mu hiç? Hava durumunun hiçbir amacının olmadığını, dolayısıyla herhangi bir şey için gerçekten suçlayacağınız kasıtlı bir eyleyici olmadığını anlamak için temel fen bilgisi eğitimi yeterlidir. Siz tatildayken yağmur yağması tamamen kötü şanstır, belki de planınızı kötü yapmışsınızdır. Yine de çoğu insan, hava durumuna öfke duyma hissini bilir; bunu ben de yaşadım. Havaya eyleyicilik atamanın yanıltıcılığını kimileri kolayca anlar ama başkaları havaya gerçekten amaç dâhilinde çalışan bir eyleyiciymiş gibi davranır ya da tatilleri sırasında havanın bozmasının bir sebebi olduğuna inanırlar (“Belki de evde kalıp muhabbet etmeliydik; bayağıdır konuşmuyoruz.”). Hava durumu için eyleyici saptama fikri bütün çağlarda mevcuttu: Tarih öncesi toplumlar, hava durumunu açıklamak için emelleri olan tanrıları kullanırlardı. Göklere hükmeden Yunan Tanrısı Zeus, Romalıların Tanrısı Jüpiter ya da özellikle gök gürültüsü ve yıldırım yaratan Viking Tanrısı Thor bunlara örnek olarak verilebilir.

Doğaüstü inanışların pek çoğu, bir çeşit eyleyiciliğin var olduğunu düşünür. Dünya dinlerinin çoğunun ortak varsayımı, bir ya da birden fazla tanrının olduğu ve bu tanrıların hareketleri için insanları ödüllendirip cezalandırmayı amaçladığı yönündedir. Hayaletlere ya da ahirete inanmak da vefat etmiş insanların hâlâ eyleyiciliklerinin olduğunu, bu insanların duygular, dilekler ve arzularla etrafta dolaştığını varsaymaktır. Falcılık, bazı şeylerin kaderde yazılı olduğunu yani geleceğin bir amaç doğrultusunda önceden belirlendiğini varsayar. Son olarak insanlar genelde hayattaki bütün iyi ve kötü tecrübelerinden anlam çıkarmaya çalışırlar. Bu tecrübeler sevgili yapmak, yeni bir iş teklifi almak, kötü bir hastalığa yakalanmak, sevilen birinin vefatı gibi olayları kapsar. Bu tecrübeler için de aynı şey iddia edilir: “Her şeyin bir sebebi vardır”. Başka bir deyişle biri ya da birileri bunların hepsini bilerek planladı ve anlamaya bizim aklımızın yetmeyeceği sebepleri var. Eyleyici saptamanın örnekleri bunardır: Amacın ya da niyetin varsayımı.

Eyleyici saptama, komplo teorilerinin ana özelliklerinden biridir çünkü hareketin bilerek yapıldığı varsayılır. Bir uçak teknik sorunlardan ya da insan hatasından düşerse komplo teorileri gizli bir örgütün o uçağı isteyerek düşürdüğünü iddia edebilir. Ya da gerçekten kaza olduğunu ama gizli bir örgütün, uçaktaki gizemli kargo gibi hassas detayları sakladığını varsayabilir. Komplo teorileri, bir kriz durumundaki sözde suçluların hakikatten beceriksiz olduğunu nadiren göz önünde bulundurur. 2008'deki ekonomik krizin, en azından kısmen, bankaları kısa vadeli düşünme ve açgözlülük gibi insan hatalarından korumayı beceremeyen kötü sistem yüzünden yaşandığı söylenebilirdi. Oysa komplo teorilerine göre, ekonomik kriz hiç de kısa vadeli düşünmeyen, tam tersine uzun vadeli planlar yapan bankacıların kurduğu bir tezgâhtı; bilerek ekonomik kriz çıkarmışlardı (bunun bir örneği de Demokrat bankacılar Barack Obama'nın 2004'te Denver'da yaptığı konuşmadan o kadar etkilendiler ki 2008'de seçilmesi için bilerek kriz çıkardılar der.). Komplo teorileri; özenli, ayrıntılı ve zekice planların yapıldığını varsayar.

Araştırmalara göre, ortalıkta herhangi bir eyleyici yokken bile eyleyici görmek, doğaüstü inançların ve komplo inançlarının iyi bir göstergesidir. Bir çalışma hem üniversite öğrencilerini hem de paranormal panayıra giden ziyaretçileri katılımcı olarak kullandı. Bu katılımcılar, bazı durumlarda yürüyen bir insana benzeyen, bazı durumlardaysa benzemeyen açık renkli noktaların bulunduğu kısa filmler izledi. Katılımcılar bu noktalarda kasti bir eyleyici algılayabilirlerdi ya da algılayamazlardı. Sonuçlara göre, üniversite öğrencilerinin tersine, panayıra ziyaretçileri daha “yanlış alarmlar” rapor etti; yani aslında bir eyleyici yokken var olduğunu belirtmişlerdi.³⁵ Ayrıca böylesi yanıltıcı eyleyici saptama hâli, paranormal inançların da güçlü bir belirtisiydi. Komplo teorilerine gelince bir çalışma, iki adet hiperaktif eyleyici saptama ölçütü kullandı. Biri, insan biçimcilikti; yani hayvanlara, nesnelere ya da durumlara insani niyetler ve duygular atama eğilimi. Örneğin, rüzgârın duygularının olduğunu düşünürseniz, rüzgâra insan biçimcilik yapmış olursunuz. İkinci ölçüt olarak katılımcılara Heider ve Simmel'in kullandığı resim gös-

terildi; şekillerin ne kadar kasıtlı hareket ettiği soruldu. İki ölçütte de daha çok eyleyici gören katılımcılar, komplo teorilerine de daha yüksek inanma eğilimi gösteriyorlardı.³⁶ Bunların hepsini topladığımızda zihnin eyleyici saptama kapasitesinin aynı zamanda insan inançlarının psikolojisinin de altında yattığı kanıtlanıyor.

SONUÇ OLARAK

Örüntü algılamının ve eyleyici saptamanın otomatik bilişsel süreçlerini tanımlayan bu bölüm, komplo inançlarıyla başka inançların benzer yönlerini açıklığa kavuşturmak için yazıldı. Bu amaç doğrultusunda, özellikle doğaüstü inançlarla bir karşılaştırma yaptım çünkü tıpkı çoğu komplo teorisi gibi çoğu doğaüstü inanç da gerçek olmaktan uzaktır. Yine de komplo inançlarının doğaüstü inançlardan pek çok yönden ayrıldığını belirtmek lazım. Doğaüstü inançlar genelde imkânsız olsa da komplo teorileri, fizik kanunları gereği, en azından teorik olarak mümkündür. Birinci Bölüm'de de gördüğümüz üzere komplolar bazen gerçekleşir (Wannsee Konferansı, Watergate örnekleri gibi). Üstelik, komplo teorilerinin Birinci Bölüm'de söz ettiğimiz beş bileşeni, inancın başka türlerinde bulunmaz. Sonraki bölümde bu yüzden komplo teorilerini başka inançlardan ayıran özelliklere değineceğim, özellikle komplo teorilerinin en önemli yönüne ışık tutacağım: Bir komplonun yani düşmanca, güçlü ve muhtemelen tehlikeli bir toplumsal grubun varlığı.

4

KOMPLO TEORİLERİNİN TOPLUMSAL KÖKLERİ

13 Kasım 2015'te, Paris'teki terör saldırısı, tüm dünyayı şaşkınlığa sürükledi. Saldırılar pek çok bölgede gerçekleşmişti ama en çok yaralının olduğu yer Bataclan Tiyatrosu'ydu. Kocaman bir kalabalık, Eagles of Death Metal grubunun konserini seyretmeye gelmişti. Üç terörist, AKM hücum tüfekleriyle mekâna girip ateş açtı. O gece Bataclan'da toplam 89 kişi öldü. Grup üyeleri saldırıdan kurtuldu ama kasadaki çalışan öldürüldü. Sonradan verdikleri röportajlarda, yaşananların şokunu üzerinden atlatamadıkları görülüyordu. Bunların hiçbirisi o grubun suçu değildi elbette ve dünyanın her yerinden pek çok kişi bu grup için üzülüyordu. Ama üzüntü birkaç ay sonra sona erdi. Grubun baş solisti Jesse Hughes, birkaç röportajında bir komplo teorisi öne sürdü; güya Bataclan'daki güvenlik görevlileri de bu saldırıda rol sahibiydi. Hughes'a göre, saldırılar Bataclan'nun işiydi, güvenlik görevlileri, teröristlerin binaya girmesine bilerek izin vermişti. Bu suçlamalar sonucunda, grubun 2016'da yapılacak Fransız festivallerindeki gösterileri iptal edildi. Hughes artık Bataclan'da istenmiyor.

Buradan bakınca Hughes'ı yargılamak çok kolay; suçlamaları da çok saçma. Ancak en azından onun komplo teorisi gerçek bir travmayla körüklendi. O trajik gece, sadık hayranlarının bir anda öldü-

rülmesine şahitlik etmişti Hughes. Kendi hayatını kurtarmak için kaçmak zorunda kalmış ve grubunun çalışanlarından birinin yasını tutmuştu. Önceki bölümde de gördüğümüz üzere korku ve belirsizlik gibi kötü duygular komplo teorilerini tetikleyebilir. Hughes'un bu duyguları tecrübe etmek için çok sebebi vardı. Aslında daha ilginç, o gece hayatlarını kurtarmak için kaçmak zorunda kalmayan insanların da komplo teorileri üretmiş olması. Paris saldırılarının ertesi sabahı Hollanda'daki komplo teorisi sitelerine ne yazıldığına baktım. Beklediğim gibi internet komplo teorileriyle doluydu. Fransız hükûmetinin yanıltıcı harekât yaptığını iddia eden teoriler de vardı. Bu teorilerin çoğu, Hollanda'da evlerinde güvende olan insanlarca yazılmıştı. Kurbanların hiçbirini şahsen tanımadıklarını kolayca varsayabiliriz.

Komplo teorilerinin ortak noktalarından biri budur: Bir eylemin sorumlusunun gizli bir komplo olduğunu düşünmemiz için o eylemde zarar görmemize gerek yoktur. Malezya Hava Yollarının 370 sayılı uçağı kaybolduğunda, bütün dünya komplo teorileriyle çalkalandı; kimisi de oldukça saçmaydı. Mesela o zamanlar bir gazeteciyle konuşurken bu olayın arkasında *Lost*'un gerçeğini çekmek isteyen Hollywood'un olduğunu iddia eden teori hakkında ne düşündüğüm soruldu bana. O uçağın kaybolması hakkındaki komplo teorilerine inananların çoğu, uçaktaki yolcuların hiçbirini şahsen tanımıyordu dersek yalan söylemiş olmayız. Aynı şekilde 11 Eylül terör saldırılarında çok insan öldü ama 11 Eylül teorilerine inanmak için illa da bir akrabamızın ya da yakın arkadaşımızın orada ölmüş olmasına gerek yok. Ölümçül zararlar veren bütün olayların dünyanın herhangi bir yerinde komplo teorileri yarattığını söyleyemeyiz. Bir taraftan komplo teorilerine inanmak için zarar görmüş olmamıza ya da kurbanlardan birini şahsen tanımamıza gerek yoktur ama öbür taraftan da dünyadaki bütün can sıkıcı olaylar kesinlikle komplo teorilerine yol açar da diyemeyiz.

1994'te Ruanda Katliamı gerçekleşti. Birkaç haftada militan Hutular yaklaşık olarak 900.000 Tutsiyi ve mütevazı Hutuyu palalarla katletti. Böylece toplam Ruanda nüfusunun %20'si yok edilmiş oldu. Lütfen, bir an durup bu sayının ciddiyetini düşünün. Sadece birkaç haftada kesilip biçilen neredeyse yarım milyon masum adamdan, kadından, çocuktan söz ediyoruz. Trajedilerin acısını ve yasını birbiriyle kıyaslayamayız ama sayıyı düşününce bile Ruanda Soykırımı istisnai bir büyüklüktedir ayrıca kendi argümanımızdan şaşmamak adına sadece ölümlerden söz ettik, kitlesel tecavüzleri ve bu tecavüzlerden gelen HIV salgınını bunun dışında tuttuk. 11 Eylül saldırılarının yarattığı ölüm sayısının 300 kat daha fazlası yaşandı Ruanda'da. Malezya Hava Yollarının kaybolan 370 sayılı uçağının sebep olduğu ölümlerin 3765 kat fazlası. (O uçakta 227 yolcu, 12 kabin görevlisi vardı; öldüklerini düşünüyorum; bir adada Lost'u yeniden çektiklerini sanmam.) Paris saldırısında ölenlerin 6900 kat fazlası öldü (Paris'te 130 kişi ölmüştü.). Ruanda Katliamı'nın yarattığı ölü sayısı, duyduğumuz hemen hemen her saldırının sebep olduğu sayıdan yüksek. Tabii ki böylesi korkunç olaylar kocaman komplo teorilerine yol açmalı, öyle değil mi?

Buna rağmen Avrupa'daki komplo teorisi sitelerine baktığımızda, Ruanda Katliamı hakkında sadece birkaç tane teori bulmak çok çarpıcı. Ben Ruanda'ya hiç gitmedim; bu yüzden ancak tahmin yürütebilirim ve tahminime göre Ruanda halkı arasında bu olay hakkındaki komplo teorileri çok yaygın olmalı. Bu katliamın inkârı, orada bir suç teşkil ediyor çünkü zaten Ruanda otoritelerini harekete geçmeye zorlayan yeterince komplo teorisi var (Yahudi soykırımının inkâr edilmesi de Almanya'da yasak.). Ancak Avrupa'da neden bu konu hakkında kocaman kocaman komplo teorileriyle dolu web siteleri görmüyoruz? Soykırımın dünyanın başka bir yerinde olduğunu söyleyebilirsiniz ama bu açıklama da yeterince tatmin edici değil. 11 Eylül saldırıları da Avrupa'da olmadı ama Avrupalılar 11 Eylül hakkındaki komplo teorilerine inandılar; inanmaya daha uzun yıllar devam edecekler. Avrupalılar için hem Ruanda Soykırımı hem

de 11 Eylül terör saldırıları, dünyanın başka bir yerinde gerçekleşen trajik olaylardı. İnsanların krizlere ne kadar üzüldüğünü, trajedileri komplo teorileriyle ne kadar açıkladıklarını ne belirler?

Bu çelişkinin açıklaması, insan doğasının basit ama talihsiz gerçekliğinde yatar: İnsanlar, sosyal dünyayı “biz” ve “onlar” diye ikiye ayırma eğilimi gösterir. Kurban “biz” sek, endişeleniriz. Amerikalılarla Avrupalılar birbirlerinden ne kadar farklı olduklarını sürekli vurgularlar ancak kültürleri pek çok bakımdan birbirine benzer. Bu kıtaların vatandaşları da sık sık birbirinin kıtasına seyahat eder. ABD’de bir terör saldırısı gerçekleşirse Avrupalılar bunu şöyle algılar: “biz” saldırı altındayız. Aynı şey ABD’liler için de geçerlidir. Avrupalılar ayrıca sonraki saldırının AB üyesi bir ülkede olabileceğini de düşünürler. AB vatandaşları, Avusturalya’ya ya da Asya’nın çeşitli kısımlarına sık sık seyahat eder ve bunu uçakla yapar. Malezya Hava Yolları gibi modern ve AB’deki pek çok uluslararası havaalanından uçuşu olan bir şirketin uçağı gizemli bir şekilde kaybolunca bu da Avrupalılar için kendilerini de ilgilendiren bir durum hâline gelir: “Ben o uçakta olabiliydim; ailem, arkadaşlarım o uçakta olabiliyordu!” Günlük hayatımızda aldığımız risklere kıyasla uçak kazasında ölme ihtimalimizin çok düşük olduğunu bilsek de kurbanların kaderini düşünüp kendimizle bağdaştırabiliriz. Çoğu Avrupalı, Hutuların Tutsileri katletmesinden çok korkmuştur elbette ama bir taraftan da bu olayı başka bir dünyada gerçekleşmiş gibi algılarlar. AB vatandaşları, böyle bir olayın kendi ülkelerinde yaşandığını hayal dahi edemezler ve kendilerinin o kurbanlardan, o saldırganlardan çok farklı olduklarını düşünürler. “Onlara olan şey korkunç! Neyse ki biz burada yaşıyoruz!”

Buradaki temel fikir şudur; komploya dayalı açıklamalar aramız için bizim de kurban olmamız gerekmez ama o olayın bizim de başımıza gelebileceğini düşünmemiz gerekir. Kişinin olayları kendiyile bağdaştırması ya da onun da başına gelebileceğini düşünmesi ancak kurbanlarla benzerlik ya da özdeşleşme söz konusu olduğunda mümkündür. İnsanlar, terör saldırıları gibi korkunç olayları gerçekten kendilerinin de yaşayabileceklerini düşünerek kurbanlarla kimlik bağı kurarlar. Bu, olayı daha korkunç hâle getirir

ve insanların kurban bakış açısını edinin kendilerinin başına gelse ne yapacaklarını düşünmeye daha büyük bir eğilim göstermesine sebep olur. Kurbanlarla kurulan toplumsal bağlar, olayı anlamlandırma arzusu yaratır. Endişelenirler, uzun uzadıya düşünürler ve ne olduğunu çözmeye çalışırlar. İkinci Bölüm’de de bahsedildiği üzere, komplo teorilerini temelinde, anlam çıkarma motivasyonu yatar. Ancak insanlar kendi kimliklerini kurbanlarınkiyle bağdaştırmazsa bu anlam çıkarma arzusunu hissetme ihtimalleri azalır. Gördüklerinden çok korkmuş olabilirler (AB vatandaşları Tutsilerin başına geleni umursamadı demiyoruz) ama endişelenip ne olduğunu bulma çabasına girmek yerine, olanları görmeme arzusuna kapılırlar. Televizyonu kapatırlar ya da çizgi film seyredip dikkatlerini başka bir şeye yoğunlaştırırlar. Sonuç olarak komplo teorileri üretme ihtimalleri de azalır.

“Biz” ve “onlar” ayrımı, komplo teorilerinin temel yapısıyla da ilgilidir. Tipik bir komplo teorisinde “onlar”, “biz”e zarar vermek için tezgâh kuran komploculardır. Komplo, tanım itibarıyla iş birliği ya da gruptur. Politikacılar, siyasi kurumlar, CEO’lar, büyük şirketler, etnik ya da dinî gruplar vs. buna örnek olarak verilebilir. Ayrıca en azından bu kitabın odak noktası olan komplo teorilerinde, komplocuların amacı, bir kişiye zarar vermek için oyun yapmak değildir; vatandaşlar, çalışanlar, hastalar ya da kişinin etnik ya da dinî grubu hedeflenir. Sık rastlanan bir araştırma bulgusuna göre, insanlar kendilerini siyasete ne kadar yabancı hissederse siyasi komplo teorilerine inanma ihtimalleri o kadar artar.³⁷ Peki, bu neden böyledir? Çünkü siyasete yabancılaşan insanlar, siyasileri “biz” olarak değil “onlar” olarak algırlar. Komplo teorileri tamamen kurbanın “biz”, güçlü ve şeytani komplocuların “onlar” olmasına dayanır.

Buna göre komplo teorileri başka gruplarla çekişmelerin parçasıdır. Sonuçta bu teoriler, başka bir grubun, birinin kendi grubuna zarar vermek için komplo kurduğunu varsayar. Aslına bakarsanız komplo teorileri, gruplar arası çekişmelerde yaygın şekilde görülür. Gruplar arası çekişmelerin nihai şekli savaştır. Tarihçiler, yakın tarihte yapılan bütün savaşlarda iki grubun da düşman hakkında güçlü komplo teorilerinin olduğunu belirtirler.³⁸

Komplo teorilerinin toplumsal kökenlerini anlamak için gruplar arası çekişmelerin iki yaygın özelliğinin komplo teorileriyle nasıl ilgili olduğunu anlatacağım. İlk özellik, insanların kendi kimliklerini bir gruba ne kadar bağladıklarıdır. İnsanlar kendilerini belli bir gruba ne kadar özdeşleştirirse o grubun üyeleri kurban olduğunda o kadar endişelenirler; bu durumda kendilerini öbür, çekişme hâlindeki grubun bir üyesi olarak görmezler. Birinin kendi kimliğini bir gruba özdeşleştirmesi (bu; milliyetçilik, gruplar arası üstünlük, özdeşlik ve ayırt etme gibi hislere yansıyan bir şeydir), başka gruplardan şüphe duyma miktarlarını artırır. Sonuç olarak komplo teorileriyle karşılaşırız. İkinci özellik, dış gruptan gelen tehdit hissidir. Başka gruplardan sırf bizden farklılar diye endişe etmeyiz. Aslında farklı gruplar bazen olumlu ve faydalı görülür. Farklı gruplar sayesinde ticaret fırsatı artar, iş birliği ihtimali doğar. Ancak gruplar arası çekişmelerde, birinin kendi grubunun refahında doğrudan tehdit teşkil eden bir dış grup vardır. Başka bir deyişle ortada düşmanca bir iş birliği vardır; bu da bütün komplo teorilerinin temel taşıdır.

BİR GRUPLA ÖZDEŞLEŞMEK

Önceki tartışma, komplo teorilerinin toplumsal kökenleri hakkında açık bir önermede bulunmaktadır. İnsanlar, kendilerini belli bir gruba ne kadar özdeşleştirirse o grubun üyelerinin kurban olduğu durumlarda komplo teorilerine inanma ihtimalleri o kadar artar. Leiden Üniversitesindeki Profesör Eric van Dijk'le yaptığımız bir dizi deneyde bu basit fikri test ettik.³⁹ Hollandalı katılımcılarla bir dizi deney yaptık. Biraz çelişkili bir biçimde, başlangıç noktası olarak Hollandalı katılımcıların güçlü kişisel bağlarının olmadığı bir grup ya da ülke istedik. Araştırmamızın ihtiyaç duyduğu ülke, Hollanda'da haberlerde nadiren görülen ya da hiç görülmeyen, halkın seyahat etmediği ya da kültürünü, politikasını bilmedikleri bir yer olmalıydı. Sonunda Benin'i bulduk. Benin, Afrika'nın kuzeybatısında yer alan küçük bir ülkedir. Araştırmamızdaki katılımcılar bu

ülkede güya gerçekleşen olaylar hakkında sahte gazete haberleri okuyacaktı.

Neden katılımcılarımızın tanımadığı bir ülkeye odaklandık? Bu yaklaşımın ana avantajı, katılımcılarımızın kendilerini özdeşleştirmeyeceği bir grupla başlamaktır. Ardından o grup hakkında bireysel endişeleri olduğunda ne yapacaklarını test edecektik. Aklımızdaki en iyi test, belli bir gruba karşı güçlü kişisel bağlar hisseden katılımcılarla hissetmeyen katılımcıları karşılaştırmaktır. Önceden tanımadıkları bir grupla kendilerini özdeşleştirmelerini sağlamak aslında güçlü bağlar hissettikleri gruba karşı kayıtsız kalmalarını sağlamakdan çok daha kolaydır. Akademik psikologların araştırma araçlarının arasında, insanları başka bir grupla özdeşleşmeye itecek çeşitli icatlar da vardır. Bu icatlardan biri, empati ve özdeşleşme hislerini yaratan ünlü yöntemlerden olan bakış açısı alma. Bakış açısı alma, bir durumu gerçekten başkasının bakış açısıyla anlamak çabasıdır. Bakış açısı alma, bazı durumlarda farklı gruplar arasındaki ilişkileri geliştirir ve tek tipleştirmeyi azaltır.⁴⁰ Araştırmamızın bağlamında, katılımcılara Benin’de gerçekleşen olaylar hakkında bir gazete haberi okuyacaklarını söyledik ama katılımcılarımızın sadece yarısına bakış açısı alma dersleri verdik. Bu katılımcılara özellikle bir dakika durup Benin’deki halkın bakış açısını almaya, Benin’de doğup büyüdüklerini hayal etmeye çalışmalarını söyledik. Haberi okurken de bu bakış açısını kullanmalarını istedik. Katılımcıların öbür yarısı, kontrol grubunu oluşturdu. Bakış açısı almayı öğretmek yerine, haberi olabildiğince tarafsız şekilde okumaları söylendi.

Katılımcıların okuduğu haber, Benin’in anketlerde iyi durumda olan ve seçimi kazanacak gibi görünen muhalefet liderini anlatıyordu. Ancak bu lider, korkunç bir trafik kazası geçirmişti. Burada katılımcılara haberin iki farklı biçiminin birini verdik. İki haber, Benin’deki sıradan halk için bu olayın ne kadar tehlike arz ettiği konusunda birbirinden ayrılıyordu. İkinci Bölüm’de tanımladığımız orantılılık ön yargısından ilham alarak trafik kazasının sonuçlarının ciddiyetini farklı farklı anlattık. Katılımcıların yarısı, muhalefet liderinin kazada öldüğünü ve seçimin ikinci bir bildiriye kadar ertelen-

diğini okudu. Bunlar büyük sonuçlardı. Öbür yarısıysa muhalefet liderinin mucizevi bir şekilde hayatta kaldığını ve birkaç çizikten başka bir şeyinin olmadığını okudu. Haberin ikinci hâlinde seçimler planlandığı gibi yapılacaktır. Bunlar da küçük sonuçlardı. Haberi okuduktan sonra, katılımcılara konu hakkındaki komplo inançlarını sorduk. Kazanın aslında planlanmış bir suikast girişimi olma ihtimali var mıydı? Arabanın frenlerini mi bozmuşlardı? Benin'deki mevcut hükûmet bu işin arkasında olabilir miydi?

Muhalefet liderinin kazada ölmesinin yerel halk için çok daha trajik ve tedirgin edici olacağı akla uygundur. Ancak hayatta kalırsa durum değişir. Dolayısıyla büyük sonuçların (muhalefet liderinin ölmesi), küçük sonuçlardan (muhalefet liderinin hayatta kalması) daha güçlü komplo inançlarına sebep olacağını tahmin ettik. Sonuçlarımız da bu tahminimizi doğruladı ancak şarta dayalı olarak. Benin halkının bakış açısını alan katılımcılarımız, orantılılık ön yargısını gösterdi ve muhalefet liderinin ölmesi durumunda komplo teorilerine daha çok inandı. Haberi okurken tarafsız olması istenen katılımcılar, muhalefet liderinin öldüğü durumda komplo teorilerine hayatta kaldığı durumda olduğundan daha çok inanmadı. Görünüşe göre, insanlar daha önceden tanımadıkları gruplarla kendilerini özdeşleştirirse o grup tehdit altında olduğunda komplo teorilerine inanma ihtimalleri artar.

Daha sonraki çalışmada da bu etkinin nedenini anlamaya çalıştık. Katılımcılara biraz daha farklı bir gazete haberi verdik. Bu seferki, Burundi'deki siyasi aktivist hakkındaydı. Aktivist, gıda zehirlenmesinden ölmüştü. Sonuçlarımıza göre, Burundi halkının bakış açısını almak, olaydan anlam çıkarma motivasyonunu harekete geçirmişti. Katılımcılar çok endişelendiklerini, uzun uzun düşündüklerini, duygusal olarak çok etkilendiklerini ve olayın iyice incelenmesini yürekten istediklerini belirtti. Böylesi bir anlam çıkarma motivasyonu, sonuç olarak aktivisti birinin kasten zehirlediği şeklindeki komplo teorisine duyulan inancı arttırmıştı. Özetle belli bir gruba kendinizi ne kadar özdeşleştirirseniz, o grubun bir üyesinin kurban

olduğu bir olaydan anlam çıkarmayı o kadar istersiniz. Bu da komplo teorilerinin temelinde yatan şeylerden biridir.

Kimliğinizi bir grupla özdeşleştirmenizin ahlaki açıdan hem olumlu hem olumsuz sonuçları vardır. Bir taraftan bir grupla kendinizi özdeşleştirmeniz toplumun yararınadır. Grup üyelerine yardım etmenizi, grup için fedakârlık yapmanızı ve kısa vadeli şahsi çıkarlarınızı değil uzun vadeli toplumsal çıkarları gözetmenizi sağlar. Toplumsal gruplarla özdeşlik kurmazsanız, sadece kendinize ve etrafınızdakilere önem verirsiniz. Ayrıca bu çeşit özdeşleştirmeler “sağlıklı”dır farklı grupları illaki olumsuz algılayacağınız anlamına gelmez. Ancak öbür taraftan, bir grupla güçlü kişisel bağlar kurmanız, özellikle kendi grubunuzun başka gruplardan üstün olduğu hissine de sahipseniz can sıkıcı şekillere bürünebilir. İnsanlar bazen gruplarıyla o kadar gurur duyarlar ki kolektif narsisizmi yaşamaya başlarlar. Kolektif narsisizm, kendi grubunuzun üstünlüğüne duyduğunuz abartılı inançtır. Milliyetçi hareketler genelde grup içi üstünlüğünü yayarlar; kendi ülkelerinin “dünyadaki en şahane ülke” olduğunu iddia ederler. Böylesi bir kolektif narsisizm zararlı olabilir: İnsanların kendi gruplarının üstün olduğuna inanmaları tanım itibarıyla başka grupların aşağılık olduğuna inandıkları anlamına gelir. Değersizlik algısı, öbür grupların ahlaki olarak aşağılık olduğu inancını da içerebilir; yani bu gruplar, o “şahane” gruba zarar vermek için şeytani komploların parçası olabilirler.

Polonya’da yapılan bir çalışmada, iki araştırmacı kolektif narsisizmle (bu durumda Polonya’nın harika olmasına duyulan inanç) insanların Yahudi topluluğuna bakış açısının arasındaki ilişkiyi inceledi.⁴¹ Araştırmacılar özellikle Polonya’nın üstünlüğüne duyulan inancın Yahudi karşıtlığını nasıl öngöreceğini anlamaya çalışıyorlardı. Tarih boyunca Yahudi karşıtlığı son derece yaygın olmuştur; hâlâ da dünyanın çeşitli bölgelerinde mevcuttur. Yahudi karşıtlığı, Yahudiler hakkındaki komplo teorileriyle yakından ilgilidir.

Yahudiler hakkındaki yaygın komplo teorilerinin örnekleri şunlardır: Dünyanın her yerindeki Yahudiler, dünyayı ele geçirmeye ça-

lışıyor ya da Yahudiler her türlü kötü amaca ulaşmak için sürekli komplo kurmayı alışkanlık hâline getirmiş. Bu gibi komplo fikirlerini, İkinci Dünya Savaşı'ndan önce ve savaş sırasında Hitler de yaymıştı. Bu çalışmanın sonuçları, Polonya'nın üstünlüğüne duyulan inancın Yahudileri içeren komplo teorilerine ve Polonya'nın sürekli başka grupların tehdidi altında olduğuna duyulan inancın belirtisi olduğunu göstermiştir. Böyle komplo teorileri ve tehdit algıları, ardından Yahudi karşıtlığını öngörmüştür.

Özetle kendinizi bir grupla özdeşleştirmeniz, o grubun bir üyesi kurban olduğunda komplo teorilerini harekete geçirir. Üstelik, kendi grubunu üstün olarak görmek, ahlaki açıdan daha aşağıda olan diğer gruplar hakkında komplo teorilerinin üretilmesine sebep olur. Bu kavrayış, komplo teorilerinin toplumsal kökenini vurgular. Bunun bir anlamı da, çelişkili olsa da, komplo teorilerinin aslında toplumun yararı için üretilmesidir. Grubun öbür üyelerinin, olayların kurbanının iyiliği için duyulan endişeden doğarlar çünkü kişiler kendini grup üyelerinin yerine koyarlar. Komplo teorileri bu yüzden toplumsal uyarı sinyallerinin sonucu olabilir. Bu uyarı sinyalleri, topluluğunuzun düşman bir dış grup tarafından tehdit edildiğinden ya da aldatıldığından şüphelenmenizdir. Ancak toplum yararını gözeten motivasyonun sonuçları her zaman toplum yararına olmaz. Farklı gruplar hakkındaki komplo teorileri yanlış yönlendirilirse tek talihsizliği şüphelenen komplonun bir parçası sanılmak olan masum insanların suçlanmasına hatta zarar görmesine yol açabilir.

DIŞ GRUP TEHDİDİ

Komplo teorilerinin toplumsal kökenlerini takip eden ikinci önermeyse dış grup tehdidinin anlayışının önemidir. Yani insanlar komplo teorilerini üretirken, ayrımcılık yapmadan her grup hakkında atıp tutmaya kalkmazlar: Sadece kişinin topluluğu için tehdit unsuru olarak görülen gruplar komplo teorilerine maruz kalır. Siyasilere sürekli komplo teorilerinin hedefinde olmasında bunun da katkısı elbette vardır. Vatandaşlar, politikacılara bir toplumsal kategori ola-

rak güvenmemekle kalmaz çünkü politikacılar aynı zamanda oldukça güçlüdür ve çoğu insanın hayatını etkileyen kararlar verirler. Dış grup tehdidini hissetmenin tanımı budur: Ortada güçlü ve güvenilir bir dış grup varsa bu grubun zarar vermek üzere komplolar kurduğuna inanmak tereyağından kıl çekmek kadar kolaydır. Aynı şey pek çok komplo teorisinin öznesi olan ABD hükûmeti için de geçerlidir. ABD hükûmetine birazcık güvensizlik duyuyorsanız bu kurum tarafından tehdit edildiğinizi hissetmeniz kolaydır. Sonuçta ABD hükûmeti güçlüdür ve size çok zarar verebilir. Araştırmalara göre, insanlar bu yüzden özellikle güçlü olduğunu düşündükleri dış gruplar hakkında komplo teorileri üretirler.⁴²

Endonezya’da yapılan bir dizi çalışma, kişinin dış grup tehdidini de göz önünde bulundurarak kendini kendi grubuyla özdeşleştirmesinin komplo teorilerine yol açacağını güzelce göstermiştir.⁴³ Bu araştırmaların arka planında, Endonezya vatandaşlarının kendi ülkelerindeki terör sorununu nasıl algıladığını anlamak vardır. Endonezya onlarca yıldır çeşitli terör saldırılarının hedefi olmuştur. Bunun en bilinen örnekleri 2002’de ve 2005’de Bali’de gerçekleşen iki bombalı saldırıdır. Son örnekler uluslararası turistleri hedef alsa da başka pek çok terör saldırısının odağında Endonezya halkı ya da polis memurları vardı. Düzenli terör saldırıları yaşamak zorunda olmak, Endonezya halkı için korku ve belirsizlik kaynağıdır. Bu olaylar da hâliyle halkın ürettiği komplo teorilerini arttırmaktadır.

Araştırmacılar bu çalışmada Endonezya halkının şu komplo hakkında ne düşüneceğini incelemiştir: Endonezya’ya saldırı düzenleyen teröristler Batılılarla birlikte çalışıp komplo mu kuruyor? Bu komplo teorisi, Müslüman halkı kurban grup olarak gösterir (sonuç olarak bu insanlar terör saldırısının kurbanı oldukları gibi terör saldırıları için suçlanırlar da). İlk çalışmada, katılımcılara kendilerini Müslümanlarla ne kadar özdeşleştirdikleri soruldu. Sorunun amacı, katılımcıların kendi kimliklerini kurban grubunkine ne kadar bağladığını anlamaktı. Katılımcılara ayrıca Batı dünyasının Müslümanlar için ne kadar tehditkâr olduğunu değerlendirmeleri söylendi (verilen seçeneklerin biri şöyleydi: “Batı dünyası gelecekte de İslami

kimlikleri tehdit ediyor olacak.”). Son olarak bu terör saldırılarının arkasında Batı dünyasının olduğunu düşünüp düşünmedikleri soruldu. Sonuçlara göre gruplar arası çekişmenin iki bileşeni de komplo teorileri için önem taşımaktadır: Müslümanlarla özdeşleşmek, sadece Batı’nın tehdidi altında olduğunu hisseden katılımcılar için bu komplo teorilerine duyulan inancı öngörmüştü.

Bu sonuçlar ümit verici olsa da aynı zamanda karşılıklı ilişkiye dayalı olduklarından sınırlıdır. Karşılıklı ilişkide nedensellik görülmez: Belki de Batı hakkındaki bir komplo teorisine inandıkları için Batı’nın Müslümanları tehdit ettiğini düşünüyorlardır. Nedenelliği test etmenin yöntemi, katılımcılara Batı’yı tehdit teşkil edecek ve etmeyecek şekilde gösteren bilgilerin sunulduğu bir deney yapmaktır. Aynı araştırmacılar yine Endonezya’da böyle bir deney yaptı.⁴⁴ Katılımcıların yarısına Batı dünyasının Müslüman dünyasına teşkil ettiği tehdidin son yıllarda ne kadar yükseldiğine (yüksek dış grup tehdidi) dair bir gazete haberi okutuldu. Diğer yarısına, bu tehdidin son yıllarda ne kadar düştüğüne dair bir haber okutuldu (düşük dış grup tehdidi). Araştırmacılar katılımcıların yarısında hem dış grup tehdidi hissini kışkırttılar hem de Müslüman kimliklerini hatırlattılar. Bu katılımcılardan Müslüman kimliklerinin doğasını ve önemini anlattıkları kısa bir yazı yazmaları istendi. Katılımcıların öbür yarısıysa günlük etkinlikleri hakkında daha tarafsız bir yazı yazdılar. Sonuçlara göre, yüksek dış grup tehdidi durumunda katılımcılar Batı’nın Endonezya’daki terör saldırılarındaki rolü hakkında daha güçlü komplo teorilerine inanıyorlardı; düşük dış tehdit durumunda bu inanç da azalıyordu. Bu etki yine de sadece Müslüman kimlikleri hakkında yazı yazan katılımcılarda görüldü. Başka bir deyişle Batı’nın tehdit unsuru olarak tanımlanması, komplo teorilerine duyulan inancı arttırmıştı ama bu sadece Müslüman kimliklerini hatırlamaları istenen katılımcılar için geçerliydi. Bulgular komplo teorilerinin toplumsal köklerini daha da aydınlatmıştı: Toplulukla kurulan güçlü bağlar, farklı grupları tehlike arz eden topluluklar olarak algılamakla birleşirse insanları komplo teorilerine yatkın hâle getirir.

AZINLIK GRUPLARI

“AIDS’e sebep olan virüs, Afrikalı Amerikalı topluluğu yeryüzünden silmek için laboratuvarda üretildi.” Afrikalı-Amerikalıların arasında çok popüler olan komplo teorilerinin biri budur. Yani başka teoriler gibi burada da Beyaz çoğunluk, Siyahi vatandaşları öldürmek ya da onlara zarar vermek için tezgâh kurmuştur. Beyazların Siyah nüfusunu sınırlamak için stratejik olarak doğum kontrol yöntemleri kullandığı yönündeki komplo teorisi de bunun başka bir örneğidir. Bu teori ne kadar saçma görünürse görünsün, rastgele seçilen 500 Afrikalı-Amerikalı denekle yapılan araştırmaya göre, deneklerin çoğu, bu teorinin çeşitli versiyonlarına inanıyor.⁴⁵ Örneğin, deneklerin %37,4’ü şu cümleye katılıyordu: “Sağlık kurumları ve halk sağlığı kurumları, yeni doğum kontrol yöntemleri bulmak için yoksul ve azınlık gruplara mensup insanları denek gibi kullanıyor.” Benzer şekilde %24,8’i şu cümleye katıldığını belirtti: “Hükûmet bazen yoksul ve azınlık gruplara mensup kadınları zorla kısırlaştırıyor.” Bu gibi komplolar gün sonunda zararsız inançlar olarak kalmadı: Doğum kontrol yöntemlerine karşı olumsuz tutumların oluşmasına sebep oldu. Doğum kontrol yöntemleri hakkındaki komplo inançları, özellikle de bu yöntemlerin güvenilirliği hakkındakiler, erkeklerin doğum kontrol yöntemi kullanımını azalttı. Dolayısıyla istenmeyen gebelikleri ve zührevi hastalıkları arttırdı.

Komplo teorilerinin toplumsal kökleri olduğu önermesinin sebebiyle toplumsal azınlık gruplar, ilginç bir vaka hâline geliyor. Psikolojide yaygın bir fıkre göre, azınlık grupları genelde toplum içinde birbirine bağlı alt gruplar oluştururlar. Yani azınlık gruplarıyla özdeşleşirler. Kendilerini görme biçimleri içinde de gruplarının önemi vardır. Aynı grubun bir üyesinin kurban olduğunu görürlerse çok güçlü tepkiler verirler. Mesela tutuklandıktan sonra Beyaz bir polis memuru tarafından vurularak öldürülen silahsız Siyahi şüpheli için yapılan geniş ölçekli protestoları düşünün. İkinci yaygın fikir, azınlık grupların üyelerinin çoğunluk gruplarca tehdit edildiklerini hissetmek için geçerli sebeplerinin olmasıdır. Afrikalı-Amerikalı gruplar gibi azınlık grupların üyeleri; eşit olmayan fırsatlar, ön yar-

gı, ayrımcılık, yoksulluk gibi gerçek sorunlarla sık sık karşı karşıya kalıyorlar. Yine grupların içindeki güçlü toplumsal bağların tehdit oluşturan güçlü bir dış grupla birleşimini görüyoruz. Azınlık grubu üyeleri arasında komplo teorilerinin üretilme ihtimali için bunun anlamı nedir?

Bir araştırma, ABD'deki Siyahi ve Beyaz üniversite öğrencilerinin 13 komplo teorisine duyduğu inancı araştırdı. Bu teoriler ABD hükûmetinin bilerek ve özellikle Afrikalı Amerikalı halka zarar verdiği üzerineydi.⁴⁶ Mesela hükûmet Siyahilerin oturduğu mahallelerde uyuşturucu olmasını sağlıyor, hükûmet Siyahi insanların yüksek oranda evsiz olmasına kasten sebep oluyor, hükûmet Siyahi erkeklerle, Beyaz erkeklerden daha çok ölüm cezası veriyor ve bunu da kasten yapıyor. Bu araştırmanın sonucunda, Siyahi katılımcıların bütün bu teorilere olan inancı, Beyaz katılımcıların inancına ağır bastı. Üstelik bu komplo teorilerine duyulan inanç, biraz da Afrikalı-Amerikalı topluluğun karşılaştığı gerçek sorunlardan kaynaklanıyordu. Özellikle katılımcılar gerçek sorunlarını ön yargıya ve ayrımcılığa ne kadar bağlıyorsa komplo teorilerine de o kadar inanıyorlardı. Ayrıca bu bağdaştırmanın haklı olduğunu belirtmekte fayda var: Azınlık grupların maruz kaldığı ön yargı ve ayrımcılık oldukça yaygındır ve işsizlik, yoksulluk, suç gibi gerçek sorunları arttırır. Ancak bu olumsuz hayat şartlarından anlam çıkarmaya çalıştığımızda, gerçek sorunların, gerçekçi olmayan komplo teorilerine ilham verebildiğini görürüz.

Elde edilen bulgular, bütün toplumların alt grupları arasındaki bazen zor olan ilişkilerin, komplo teorileri için verimli bir toprak gibi olabileceğinin altını çizer. Irksal gerilimler ya da etnik ve dinî alt gruplar arasındaki çekişmeler -gruplar arası çekişmelerle aynı şekilde- komplo teorileri yaratır. Özellikle kendi kimliğini grubuyla özdeşleştiren insanlar, başka grupları tehdit olarak görürse yaşanacak olan şey budur. Bu gibi çekişmelere dâhil olan bütün gruplar, belli bir noktaya kadar karşı grup hakkında komplo teorileri üretirler ancak azınlık gruplar hakkındaki araştırmalara göre, özellikle gerçekten savunmasız bir pozisyonda duran, gerçek sorunlardan

mustarip gruplar, komplo teorilerini kabul etmeye daha yatkındır. Ne de olsa bu grupların dış grup tehdidi hissetmek için başka gruplardan daha fazla sebebi vardır; bu da başka grupların hareketlerini düşmancıl komplolar olarak kabul etme eğilimini körükler.

SONUÇ OLARAK

Komplo teorilerinin toplumsal bir boyutunun olduğu açıktır. Komplo zaten tanım itibarıyla düşman dış grup anlamına gelir. Çoğu komplo teorisi, şüphe duyulan komploların geniş kitlelere nasıl zarar verdiğini ve bu kitleleri nasıl aldattığını ayrıntılarıyla anlatır. Bu bölümde, gruplar arası çekişmelerin, komplo teorilerinin başarılı semptomları olduğunu gördük. İnsanlar, şüpheli ya da tehditkâr bir olayın kurbanına kendilerini ne kadar yakın hissederse bu olayı komplo teorileriyle açıklama ihtimalleri o kadar artar. Ayrıca başka gruplarca ne kadar korkutulup tehdit edilirlerse bu grupları komplo kurmakla suçlama ihtimalleri o kadar artar. Komplo teorileri, insanların dünyayı “biz” ve “onlar” diye ikiye ayırmaya gösterdikleri doğal eğiliminin parçasıdır. Kendi toplumsal gruplarını dış tehditlerden korumak için komplo teorileri üreterek kendilerinden farklı grupların art niyetli hareketlerini suçlarlar.

KOMPLO TEORİLERİ VE İDEOLOJİ

2016, popülizmin yılıydı. Sağcı popülist Birleşik Krallık Bağımsızlık Partisinden etkilenen Birleşik Krallık, Avrupa Birliğinden ayrılmak için (Brexit) oy kullandı. Ayrıca ABD’de Donald Trump 45. Başkan olarak seçildi. Bu iki popülist hareket, komplo teorileri sponsorluğunda gerçekleşti. Birleşik Krallık’taki araştırmacılar, özellikle “Ayrılsın.” diyen tarafın kampanya boyunca komplo teorileri öne sürdüğünü gözlemledi. Referandumdan birkaç gün önce yapılan ankette, Birleşik Krallık Bağımsızlık Partisine oy verenlerin %64’ü, seçime hile karıştırılacağını düşündüğünü söyledi. Ayrıca “Ayrılsın.” diye oy vereceklerin üçte birinden fazlası, İngiliz istihbarat servisi olan MI5’in, Birleşik Krallık hükûmetiyle komplo yaptığına ve Brexit’i engellemeye çalıştığına inanıyordu.⁴⁷ Benzer şekilde Donald Trump da kampanyası boyunca bir dizi komplo teorisi yaymıştı. O da seçimlerin hileli olacağını öne sürmüştü; hatta kazandıktan sonra bile Demokratların hainlik ederek o kadar oy aldıklarını iddia etmişti. Ayrıca iklim değişiminin “Çinlilerce hazırlanan bir aldatmaca” olduğunu, Obama’nın aslında ABD’de doğmadığını (bu iddiası yıllarca sürdü) dolayısıyla hiç başkan olmaması gerektiğini de ileri sürmüştü. Hillary Clinton’ın da bir komplonun parçası olduğu (ör. Clinton Vakfı siyasi tarihin en yoz kurumudur), aşılardan otizme yol açtığı iddiaları arasındaydı. Bu popülist hareketlerin başarılarını

komplo teorilerine rağmen değil komplo teorileri sayesinde elde ettikleri son derece akla yatkındır.

Brexit ve Trump'tan hemen sonra politik sağda komplo teorilerinin yaygın olduğuna meslektaşlarımı ikna etmekte zorlanmıştım. Ama aslında komplo teorileri solda da yaygındır. Demokratlar da bir dizi komplo teorisini desteklemişti (ör. Trump'ın seçimleri etkilemek için Putin ve WikiLeaks'le beraber çalıştığı iddiası). AB'de yapılan çalışmalarda, sol cenahın da komploya düşkün olduğu ama sağdan farklı konulardaki komplolarla ilgilendiği sonucuyla sık sık karşılaşıyorum. AB'deki sol kanat komplo teorileri savaşlarla (ör. Irak), büyük şirketlerle, ABD hükûmetiyle vb. ilgilidir. AB sağ kanat komplo teorileri bilimle (ilkim değişimi), göçle, terörle ve sağ kanatın genelde şüpheli yaklaştığı başka konularla ilgilidir. Sağ ve sol kanatın ortak komplo teorileri de vardır; bu teoriler politikacılardan başlar, AB'nin yerel politikalarına kadar uzanır, geniş bir yelpazesi vardır.

Sağ ve sol ideolojilerine sahip insanların arasında psikolojik farkların olmadığını söyleyemeyiz. Politik psikoloji çalışmalarının çoğu, sağ ve solun arasında kayda değer psikolojik farklar saptamıştır, bu saptamalar artık bilim camiasında yaygın şekilde kabul görür. Örneğin, sağ cenah, soldan daha otoriter olma eğilimi gösterir; yani kurallara uyma arzusu ve normlara aykırı yabancılara karşı olumsuz hisler beslemek gibi eğilimlerinden de anlaşılacağı üzere düzene düşkündürler. Politik sağ, "toplumsal baskınlık yönelimi" değişkeninde de yüksek oranlar elde eder. Bu değişken, gruplar arasındaki eşitsizlikleri kabul etme isteğidir.⁴⁸ Ancak politik psikoloji içinde anlam ifade eden tek ayrım sağ ve sol değildir. Anlamlı ayrımlardan biri de aşırı uçlarla ılımlıların arasındaki farktır. Aşırı sol ve aşırı sağ, çoğu yönden birbirine benzer ve politik olarak ılımlı insanlardan ayrılır.

Örneğin, politik kutuplar her iki tarafta da kendi politik görüşlerinin doğruluğundan emindirler ancak bilinmeyen gelecek için kötümser bir bakış açısı sergilerler. Bir çalışmaya göre, politik kutuplarda olanlar, kendi ekonomik gelecekleri için ılımlılardan daha

çok endişe duyarlar. Ayrıca yaşlandıklarında emekli maaşlarının az olacağından, yakın gelecekte Batı dünyasının refahının çok azalacağından korkarlar. Ayrıca ılımlılarla karşılaştırıldığında, politik kutuplar, kendilerinininkinden farklı olarak algıladıkları gruba karşı daha az hoşgörülü olma eğilimi gösterir. Örneğin, aşırı sol; bankacılar, milyonerler ve askerler gibi grupları küçümserken aşırı sağ da Müslümanlar, geyler ve lezbiyenler, bilim insanları gibi grupları küçümser. Bununla ilgili bir başka çalışmaya göre de farklı gruplara karşı daha az hoşgörülü olmanın yanında, iki kutup da kendilerinden farklı görüşleri olanlara karşı da daha az hoşgörü gösterirler. “Politik konularda benden farklı düşünenlerden daha değerliyim.” ya da “Politik konularda insanların benden farklı şeyler düşünmesi beni korkutuyor.” gibi yargılara katılma eğilimleri daha yüksektir.⁴⁹

Modern demokrasilerdeki politik uçlar genelde meclisteki popülist hareketlerle şekillenir. Bu bakımdan, kendini kanıtlamış politik psikologların bile “popülizm” kelimesini “sağ kanat” terimiyle aynı anlamda kullanmasına, sağ kanat ideolojileri popülizmin tanımlayıcı özelliği olarak kabul etmesine inanamıyorum. Aslında popülizm bir ideoloji değildir; politikayı “halk” ve “elitler” arasındaki bir mücadele olarak yorumlayan düşünme biçimidir.⁵⁰ Dolayısıyla popülizme siyasi yelpazenin her yerinde rastlayabiliriz ancak aşırı sağ ve aşırı solda daha yaygındır. Popülist partiler, özünde halkın adına konuştuklarını farz ederler. Böylesi bir halk merkezcilikten gelen alt akımlar elit karşıtlığı (ör. popülist partiler genelde politik elitlere ve bilim insanları, CEO’lar ve bankacılar gibi toplumsal elitlere nefret duyarlar), çoğulculuk karşıtlığı (ör. popülist partiler halkın gerçek sesini sadece kendilerinin temsil ettiklerini varsayarlar, dolayısıyla muhalif fikirleri ılımlılar kadar kabul etmezler) ve tehdit edilen milliyetçiliktir (ör. popülist partiler, ülkenizden gurur duymanız gerektiğini çünkü ülkenin yanlış yola saptığını düşünürler).

ABD’de böylesi bir popülizm, politik sağda daha sık dile getirilir diyebiliriz (The Tea Party hareketi, Trump gibi). Ancak politik

solda da bulunur (ör. Wall Street işgali hareketi). Popülizm aynı şekilde Batı Avrupa'daki sağ cenahta daha yaygın gibi görünse de AB'de pek çok solcu ve popülist hareket de mevcuttur. AB'deki sağcı popülist partilerin örnekleri şunlardır: Birleşik Krallık Bağımsızlık Partisi (Birleşik Krallık), Ulusal Cephe (Fransa), PVV (Hollanda) ve AfD (Almanya). AB'deki solcu popülist partiler şunlardır: Podemos (İspanya), Syriza (Yunanistan), Die Linke (Almanya) ve SP (Hollanda). Ama Latin Amerika'daki büyük yerlerde popülizm sol partilerde daha yaygın. Bunun en büyük örneği, ölümünden sonra yerine Nicolás Maduro'nun geçtiği Venezuela Devlet Başkanı Hugo Chavez'dir. Solcu popülist hareketleri olan başka örnekler Ekvator, Bolivya ve Brezilya'dır.

Aşırıçılık ve popülizmi sağa veya sola atamak konusunda ülkelere birbirinden nasıl farklılaştığı tartışmaya açıktır. Farklı ülkelerin vatandaşları, kültürel farklar ve sosyoekonomik durumları gereği farklı tehditlerden endişe ettikleri için böyle bir ayrım görüyor olabiliriz. Örneğin, sağcı popülist hareketler, Kuzey Avrupa ülkelerinde daha yaygındır çünkü zenginlikleri sebebiyle göçmenlere çekici gelirler. Aynı şekilde solcu popülist hareketler de Güney Avrupa ülkelerinde görece daha başarılı olmuştur; bunun sebebi, bu ülkelerin diğer AB üyelerinden daha fazla ekonomik sorunla karşılaşması ve güçlüklerle daha fazla mücadele etmek zorunda kalması olabilir.⁵¹

Bu bölümde anlatmak istediğim şey, komplo teorilerinin aşırı uç ve popülist inançları olan insanlar arasında daha çok destek gördüğüdür. Bu aşırıçılık, politik sağda ve solda oluşabilir. Aşırı hareketlerin altında yatan psikolojik özellikler, komplo teorileri için inanılmaz verimli bir temel yaratırlar. Örneğin, sosyal elitlerden nefret eden kişinin bu elitlerin düşmanca komplolara dâhil olduğuna inanması an meselesidir. Ayrıca aşırı uç fikirler milliyetçi olma eğilimindedir ve Dördüncü Bölüm'de de gördüğümüz gibi milliyetçi hisler, komplo teorilerini körükler. Son olarak aşırıçılar, ekonomik gelecekleri hakkında ılımlılardan daha çok belirsizlik hissederler. Dolayısıyla aşırı ve popülist liderlerin, açık konuşma becerileri sayesinde toplumun bazı kesimlerine çekici gelmeleri te-

sadüf değildir. Popülist politikacılar akılda kalan tek cümlelik sloganlar kullanırlar; dolayısıyla “her şeyi olduğu gibi söylüyor” diye övülürler. Oysa aslında ülkenin yüzleştiği karmaşık sorunlara, basit çözümler öneriyorlardır. Dolayısıyla popülist liderleri desteklemek, netlik arzusundan gelir. Bu netliği sağlayan da komplo teorileridir. Ne de olsa komplo teorileri karmaşık olaylara ayrıntılı açıklamalar getirir. Önceki bölümlerde de gördüğümüz üzere, komplo teorileri belirsiz durumlardan filizlenir.

Devamında, öncelikle yaygın komplo teorilerinin demokratik olmayan, baskıcı aşırı uç rejimlerdeki yerine bakacağız. Bunu yaparken hem aşırı sola (komünizm) hem de aşırı sağa (faşizm) değineceğiz. Ardından, modern demokrasilerde yaşayan halklarda politik ideolojiyle komplo teorileri arasındaki bağı inceleyen çalışmalara göz atacağız. Bu çalışmalar özellikle politik yelpazenin uçlarındaki seçmenlerin komplo teorilerine daha yatkın olup olmadığını anlamaya çalışmaktadır. Politik yelpazenin iki ucunda bakacağımız ideolojiler; popülist sol olarak solcu partiye oy verenler ve popülist sağda bulunup göç karşıtı partiye oy verenler olacak. Son olarak toplumdaki en aşırı uçlardaki grupların üyeleri arasındaki komplo teorilerini konuşacağız. Bu gruplar; bazıları şiddete meyilli olmakla beraber, özellikle radikal dinci, siyasi aşırıya ya da ideolojik olarak aşırı olan başka gruplar olacaktır.

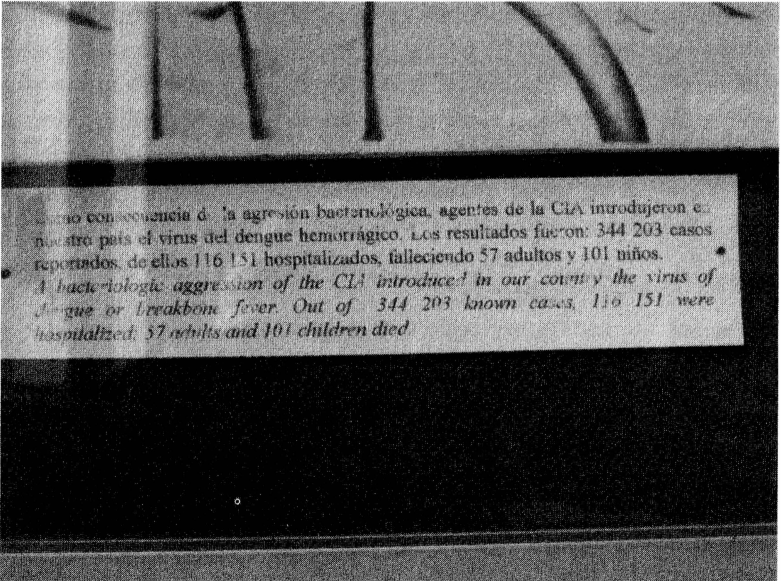
AŞIRICI REJİMLERDE KOMPLO TEORİLERİ

Küba, çok katı bir komünizmle ve dünyanın en baskıcı rejimiyle yönetiliyor. 2009’da birkaç haftalığına bu ülkeye gitme fırsatım oldu. Küba’ya gitmek, hayatımdaki en ilginç ve faydalı tecrübelerden biriydi; bir taraftan harika manzaralar karşısında nefesim kesilmişti; öbür tarafta yaygın yoksulluk vardı. İlk bakışta insanlar neşeli görünüyordu; çok şarkı söylüyor, müzik dinliyor ve dans ediyorlardı ama buz dağının görünmeyen kısmında rejimin hayatlarına yansıttığı aşırı kontrolü hissedebiliyordunuz. Küba vatandaşlarının ülkelerindeki politik durum hakkında konuşmaya isteksiz olduğunu

fark ettim. Bu eğilimleri, rejim hakkındaki düşüncelerini dile getirmenin muhtemel sonuçlarını bildiklerini gösteriyordu. Havana'da çok ünlü olan Museo de la Revolucion'u ziyaret ettim. Burada, aşağıdaki cümlelerin, tarihî bir gerçeklik olarak sunulduğunu gördüm:

CIA'in bakteriyolojik saldırısı, ülkemize kızıl hastalığını ya da dang hummasını getirdi. Tanı konmuş 344.203 vakanın 116.115'i hastaneye yatırıldı; 57 yetişkin, 101 çocuk öldü.

Dang humması hakikatten korkunç bir enfeksiyondur ancak tropik iklimi olan ülkelerde yaygın bir hastalık. Karayipler'deki pek çok ülkede, Orta ve Güney Amerika'nın pek çok bölgesinde, Afrika'da, Hindistan'da, Güneydoğu Asya'da da görülür. Günümüzde dang humması, 110 ülkede görülmektedir. Yani CIA'in tutup da virüsü Küba'ya getirmesine gerek yok çünkü Küba'nın iklimi virüsü taşıyan sivrisineği zaten kendine çekmiştir. Ama 1981'de, Fidel Castro,

Şekil 5.1. Bu fotoğraf 2009 yılında Devrim Müzesi'nde, Havana, Küba'da yazar tarafından çekilmiştir.

ABD'yi bu hastalığı Küba'ya getirmekle suçladı. Ancak müzedeki notun da belirttiği gibi 2009 yılında Küba otoriteleri ülkelerinde bu hastalığın ortaya çıkmasını büyük düşmanlarının komplosu olarak görmeye devam etmektedir. (Bu arada müzenin bu sözde saldırıyı neden “bakteriyolojik” olarak adlandırdığını hâlâ anlamadım çünkü dang humması, o cümlemin de dediği gibi virüstür.)

Böylesi bir komplo teorisinin aşırı bir rejimle yönetilen bir ülkede resmî olarak yayılması tesadüf olabilir mi? Öncelikle şunu söylemeliyim, baskıcı ve aşırı rejimlerle yönetilen ülkelerde sosyopsikolojik araştırmalar yapmak zordur. Araştırmacılar, vatandaşlarla mülakat yapma şansına erişse bile bu mülakatlarda vatandaşların rejimin istediğini düşündükleri cevapları değil de gerçek inançlarını yansıtan, güvenilir cevaplar verdiğinden asla emin olamazsınız. Ancak tarihî kaynaklar sağ olsun, aşırı rejimler ve komplo teorilerinin bu rejimler içindeki yeri hakkında çok şey biliyoruz. Bu kaynaklardan edindiğimiz temel bilgilerden biri, komplo teorilerinin çok yaygın olduğudur. Komplo teorileri hem komünist (aşırı sol) hem de faşist (aşırı sağ) rejimlerde, en azından yönetici güçler arasında çok yaygındır. Böyle rejimlerin liderleri, kendi davalarına destek kazanmak için genelde düşman gruplar ve karşıt görüşler hakkında komplo teorileri yayarlar. Üstelik böyle rejimler komplo lardan korkarlar; vatandaşlarını sürekli boşuna gözlemezler ya da düşman olduğu düşünülen ülkelerle ve ideolojilerle bağları olan insanları boşuna cezalandırmazlar.⁵²

1930'larda ve 1940'ların başlarında Adolf Hitler, pek çok konuşmasında Yahudilere duyduğu nefreti ifade etti. Ayrıca *Kavgam* isimli kitabında da Yahudi karşıtlığının sebeplerini ayrıntılarıyla açıkladı. Hitler, Yahudilerden neden bu kadar nefret etmişti? Öne sürdüğü savlara bakacak olursak, Hitler'in Yahudilerle ilgili komplo teorilerine çok inandığını görebiliriz. Yanıtın bir kısmını bu inanç oluşturur. Almanya'nın İkinci Dünya Savaşı'nda yenilmesini, ardından gelen hızlı ekonomik gerilemeyi Yahudi komplosuna bağlar. Ayrıca ona göre hem komünizm hem kapitalizm, Yahudilerin dünyayı ele geçirmek için kurduğu komploların sonucudur. Hitler'in komplo teori-

lerinin kocaman ve trajik sonuçlarının olduğu açıktır. Hitler'in Yahudiler hakkındaki komplo teorileri, Almanlara kendi sorunları için çok uygun bir günah keçisi sunmuştur; Hitler'i yönetime getiren şey de budur. Ayrıca Yahudilerle komünizmi bağdaştıran ve "Yahudi Bolşevizmi" denen komplo teorisi hem soykırımın hem Stalin'in Sovyetlerine yapılan işgalin arkasındaki ana savdı. Tabii ki komünizmin arkasında Yahudi komplosu yoktu. Hatta Joseph Stalin'in kendi de Yahudi komplo teorilerine inanırdı ve Nazilerin yükselişinden Yahudi komplolarını sorumlu tutmuştu.

Aşırı rejimler güce geldiklerinde muhalefeti sustururlar ve özgür basını yasaklarlar. Vatandaşların ifade özgürlüğünden mahrum bırakılması da komplo korkusundan gelir. Muhalefet eden vatandaşların genelde devleti baltaladığı düşünülür ve rejime zarar verip devirmek için komplo kurmakla suçlanırlar. Joseph Stalin'in kendine ve yönetimine komplo kurdukları korkusuyla binlerce insanın ölüm emrini verdiği bilinen bir gerçektir. Aynı şekilde önceki Doğu Almanya'da KGB, binlerce vatandaş gizlice gözetliyordu. KGB'nin özellikle ilgilendiği şey, vatandaşların gizliden gizliye rejimi eleştiren düşüncelerinin olup olmadığıydı. Çünkü bu düşünceler, vatandaşların devlete düşman olduğu ve rejim karşıtı komplolarda bulundukları anlamına gelirdi. Üstelik KGB, bu vatandaşların "emperyalist Batı'yla" iş birliği yapması ihtimaline özel ilgi gösteriyordu. Batı'yla en uzak bağlar ya da Batı'ya sempati duyan muhalif düşünceler, vatandaşların başını ciddi belaya sokabilirdi. Buradaki temel şey, vatandaşların kurduğu komploların bir şekilde rejimin gücünü baltalayabileceği korkusuydu.

Komplo teorileri, baskıcı aşırı uç rejimlerde hâlâ çok yaygın. Böyle rejimlerde yaşayan normal halkın komplo teorilerine ne kadar inandığını öğrenmek zor olsa da yönetici aşırı uç partiler genelde güçlü komplo teorilerinden söz ederler. Düşman olduğunu düşündükleri ülkeler, ideolojiler ve toplumsal gruplar hakkında komplo teorileri yayarlar. Üstelik aşırı rejimler, kendi vatandaşlarından sürekli şüphe duyarlar, politik muhalifleri, kendilerine karşı çıkanları ve sıradan vatandaşları, devlet düşmanı komplo aktivitesinde bulunmakla suçlamakta zorlanmazlar.

KOMPLO TEORİLERİ VE POPÜLİZM

Baskıcı rejimlerde yaşayan vatandaşlardan komplo teorilerine inançları hakkında anketler doldurmalarını istemek zordur. Ancak vatandaşların istedikleri herkesi eleştirme özgürlüğünün olduğu modern demokrasilerde böyle araştırmalar yapmak görece kolaydır. O yüzden, modern demokrasilerde yaşayıp aşırı uç politik fıkirlere sahip olan insanların komplo teorilerine inanma ihtimalinin ılımlılardan daha yüksek olup olmadığını sorgulamak mantıklı olacaktır. Başlamadan önce şunu belirtmeliyim: Örneğin, ABD’de ya da AB’de yaşayan ve politik yelpazenin uçlarında bulunan vatandaşlarla daha önce bahsettiğimiz baskıcı rejimlerde yaşayan vatandaşları karşılaştırmamaya özen göstermelisiniz. AB’nin göç karşıtı partilerini “Nazi” olarak, AB’nin sosyalist partilerini “komünist” olarak gösteren insanlardan rahatsız oluyorum çünkü böylesi betimlemeler önemli tarihî farklılıkları görmezden gelen ve dikta rejimlerinin ahlaktan ne kadar uzaklaştığını fark etmeyi başaramayan aşırı basitleştirme girişimleridir. Örneğin, günümüzdeki göç karşıtı partiler genelde korumacıdır (mesela ülkelerinin mevcut sınırlarını daha iyi korumak istiyorlardı) ancak Naziler yayılmacıydı (Almanya’nın sınırlarını genişletmek istediler) ve farklılıkları savaş sebebi hâline getirdiler. Aynı şekilde AB’deki sosyalist partiler, demokrasi ve referandum yanlısıdır; bu da baskıcı komünist rejimlerle taban tabana zıttır. Bu farklara rağmen ideolojiyle komplo teorilerinin baplarını konu alan bu bölümde anlatılan teori, demokratik ülkelerdeki popülist hareketler için de geçerlidir. Sonraki paragraflarda, demokratik sistemlerle demokratik olmayan rejimleri karşılaştırmayacağız; modern demokrasi içinde popülist seçmenle ılımlı seçmeni karşılaştıracğız. Popülizmin özellikleri sebebiyle popülistlerle ılımlıların komplo teorisi üretme eğilimi arasında bir fark bulmamız gerektiği kanısındayım.

Aşırı uç politik inançlarla komplo teorileri arasındaki ilişkiyi test eden ilk araştırma, siyaset bilimci Ronald Inglehart tarafından yapıldı. Inglehart, 1984’te altı ulusta (Almanya, İtalya, Birleşik Krallık, Fransa, Belçika ve Hollanda) yapılan Avrobarometre taramasından çekilen verileri analiz etti.⁵³ Özellikle katılımcıların kendilerini po-

litik sol (1)'den başlayıp politik sağ (10)'a uzanan ölçeekte nerede konumlandıklarına baktı. Katılımcıların uluslarının mahkemelelerine ne kadar güvenmedikleri sorusuna verdikleri yanıtlar da önem arz etti. Kendilerini konumlandıkları politik ölçeekte seçtikleri uç aşırılaştıkça (sola ya da sağa doğru), ülkelerinin hukuk mahkemelerine olan güvensizlikleri artıyordu. Ölçeğin merkezinde yer alan vatandaşların ülkenin hukuk mahkemelerine güvenmeme eğilimi de daha düşüktü. Inglehart, ülke seviyesine de baktı ve U eğrisi 6 ulusun 5'ini somutlaştırdı (buradaki istisna Fransıydı çünkü politik sağın hukuk mahkemelerine güvenmeme eğilimi, soldan daha yüksekti). Inglehart, bu garipliği şöyle açıklıyor; 1980'lerin başlarında Fransa'yı radikal sol partiler yönetiyordu, bu yüzden sağcılara göre mahkemeler ideolojik olarak ön yargılıydı.

Inglehart'ın bulgularından ilham alarak ben de siyaset bilimci André Krouwel ve psikolog Thomas Pollet'la ideoloji ve komplo teorilerinin ilişkisi üzerine bir dizi çalışma yaptım. Inglehart'ın bulgularının bir sınırlılığı, bu çalışmada komplo teorilerini doğrudan değerlendirmemiş olmasıydı. Bağımlı Ölçütü, halkın hukuk mahkemelerine olan güvensizliği idi; bunlara güvenmemek için komplo sebeplerine ihtiyacınız yoktur. Örneğin, mahkemelerin beceriksiz olduğunu düşünebilirsiniz ya da hukuk mahkemelerinin adil olmakla ilgilenmediğine inanabilirsiniz. Bu gibi inançlar da insanların adalet sistemine duyduğu inancı azaltabilir ama komplo teorileriyle bağ kurmaz çünkü bu inançlar düşmanca ve gizli iş birliklerini içermez. Yaptığımız araştırmaların ikisi, Hollanda seçmeninden oluşan temsili örnekleri kapsıyordu. Katılımcılara bir dizi komplo teorisine inanıp inanmadıklarını sorduk. Bu teorilerin bazıları politik olarak tarafsızdı (ör. politikacıların organize suçla ne kadar bağının olduğu), bazıları politik sol tarafından desteklenebilirdi (ör. Irak'a savaş açılmasında petrol şirketlerinin rolü hakkındaki inanışları), bazılarıysa politik sağ tarafından desteklenebilirdi (ör. bilim insanlarının iklim değişimini bilerek abarttıkları). Sonuçlar, Inglehart'ın bulduğu U şeklinin aynısını yansıttı: Kendilerini aşırı solda ya da aşırı sağda konumlandıran katılımcılar, kendini ortada konumlandıran

katılımcılara göre komplo teorilerine daha fazla inanıyorlardı.⁵⁴

ABD’de de bir araştırma yürüttük; bu araştırma da ekonomik kriz hakkındaki komplo teorileri konusunda aynı U eğimini verdi. Hükûmetin krizden faydalandığını ve halkın haberinin olmadığını düşünüyorlardı ya da krizin bankalarla yoz siyasilere komplosu olduğuna inanıyorlardı. Ayrıca iklim değişiminin risklerinin kasten abartıldığına dair teorileri de inceledik ancak bu teorileri genelde (aşırı) sağ destekliyordu. Bu da mantıksız değil çünkü sağ ve sol iklim değişimi konusundaki endişeleri bakımından da birbirinden ayrılıyor. İlgilendiğimiz başka bir nokta da kişisel paranoya ölçeğinin bize neler vereceğiydi. Başkalarının onlara karşı kötü niyetlerinin olduğu hatta onlara komplo kurdukları konusundaki inançlarını inceledik. Katılımcıların şu cümlelere ne kadar katıldığını ölçtük: “Bazen takip ediliyormuşum gibi hissediyorum.” ya da “Bazıları fikirlerimi çalıp kendi fikirleri gibi kullandılar.” Söz konusu şey kişisel paranoya olunca aşırı uçtakilerle ılımlılar birbirinden ayrılmadı. Görünüşe göre, aşırı sağ ve soldaki insanlar, komplolara ılımlılardan daha fazla inanıyor ama bunu sadece toplumun çıkarını ilgilendiren ekonomik kriz, savaş, genel olarak politikacılar gibi konularda yapıyor. Aşırı uçta konumlananlar, bizzat kendilerine komplo kurulduğuna inanmaya ılımlılardan daha yatkın değiller. Politik uçlar, toplumsal ve politik olaylarda ılımlılardan daha şüpheliyken, hayatlarındaki insanlar hakkında böyle bir ayrıma rastlanmadı.

Almanya’da yakın zamanda yapılan bir çalışma da popülist sol ve sağın komplo teorilerine inanma ihtimalinin ılımlılardan daha yüksek olduğunu buldu.⁵⁵ Bu çalışma, parti tercihinin “komplo zihniyeti” denen bireysel fark değişkenini ne kadar belirlediğini inceledi. Komplo zihniyeti, dünyadaki komploları algılamaya yönelik genel eğilimi yansıtır. Katılımcılara “Politik kararları çok etkileyen gizli örgütler var.” gibi komplo teorilerine katılıp katılmadıkları sorularak ölçülür. Bu araştırmanın sonucuna göre, komplo zihniyeti yine politik uçlarda en yüksek seviyededir. Özellikle, Almanya’daki radikal sosyalist partiye (yani popülist sola) oy verenler ve Almanya’nın göç karşıtı partilerine (yani popülist sağa) oy verenler, komplo zih-

niyeti testinde en yüksek puanı aldı. Merkezdeki ana akım partilere oy veren kişiler, bu testte en düşük puanı aldı.

Özetle komplo teorileri modern demokrasilerde politik yelpazenin en uçlarındaki (özellikle popülist sol ve popülist sağdaki) insanlar arasında yayılmaktadır. Yine de başka ülkelerden gelecek yeni verilere ihtiyaç vardır. Solun daha radikal olma eğilimi gösterdiği ülkelerde (ör. Latin Amerika'nın bazı kısımları gibi) ve sağın daha radikal olma eğilimi gösterdiği ülkelerde (ör. ABD gibi) komplo teorilerinin görece daha çok dile getirildiği varsayıp çalışmalar yapılabilir. Ayrıca komplo teorilerinin üretilmesi, o sırada yönetimde kimlerin olduğundan da etkilenir. Siyaset bilimciler, hükûmetler hakkındaki komplo teorilerinin o hükûmete oy verenler arasında daha az yaygın olduğunu belirtmiştir. Muhalefete oy verenler arasındaysa daha yaygındır.⁵⁶ Bu karışıklığa rağmen demokratik toplumlarda komplo teorilerinin yaygın olduğu kesimin aşırı uçlardaki insanlar olduğuna dair kanıtlar vardır.

AŞIRICI RADİKAL GRUPLAR

Daha önce söz ettiğimiz çalışmalar, sıradan vatandaşlar üzerine yapılmıştı ve popülist partilere oy verenlerle, ılımlı partilere oy verenlerin komplo teorisi inançları arasında farklar bulunmuştu. Tartıştığımız popülist partiler, meclise katılarak demokratik süreçte yer alırlar ve halkın hatırı sayılır bir kısmı tarafından desteklenirler. Peki, daha uçlarda olan radikal, sık sık yasaları çiğneyen, bazen şiddete başvuran gruplarda durum nedir? Yeraltı grupları olan Neo-Nazileri ya da Beyaz üstünlüğüne inananları (aşırı sağ), küreselleşme karşıtlarını ya da komünist devrimci grupları (aşırı sol), El Kaide, İslam devleti, Hristiyan kürtaj karşıtı radikaller ya da tarikatlar gibi radikal dinci grupları düşünün. Komplo teorileri bu aşırı radikal grupların üyeleri arasında ne kadar yaygındır? Ayrıca bu gruplarda komplo teorilerinin oynadığı özel roller nelerdir? Özellikle komplo teorileri, bu grupların üyeleri için şiddeti tetikliyor mu?

Baskıcı aşırı uç rejimler gibi standart psikolojik anketleri kullanarak böylesi radikal grupların üyeleriyle araştırma yapmak da ya imkânsızdır ya da zordur. Öncelikle böylesi radikal grupların üyelerini bulmanız gerekmektedir ayrıca bulduğunuz insanlar araştırmaya katılmaya istekli olmalıdır. Bu, başlı başına bir mücadele gerektirecektir; özellikle suçlar işleyen ve şiddete meyilli olan gruplar için ayrıca zordur. İkincisi, katılmaya istekli olan birkaç üye bulsanız bile bulduğunuz insanların sayısının psikolojik bir anket için yeterli olup olmayacağı belli değildir çünkü böyle araştırmalar niceldir. Nicel araştırmalarda katılımcıların anketlere verdikleri yanıtlar istatistiki analiz araçlarıyla analiz edilir ve bu analizlerin anlamlı olması için katılımcı sayınızın yüksek olması gerekir. Gereken katılımcı sayısını ölçülen değişkenlerin sayısı, beklenen etki boyutu gibi pek çok şey belirler. Ancak basit bir hesap yaparsak, en az 200 katılımcıya ihtiyacınız olacaktır. Dolayısıyla amacınız radikal gruplarla çalışmaksa nicel araştırma metotlarını uygulamak zor olacaktır.

Ancak nitel araştırma yöntemlerinin çoğu, bu katılımcı sayısına ihtiyaç duymaz. Jamie Barlett ve Carl Miller'in yaptığı çok ilginç bir çalışma vardır. Nitel araştırma yöntemleri kullanarak Birleşik Krallık'taki, Avrupa'daki ve ABD'deki 50'den fazla radikal grubu incelediler.⁵⁷ Bu araştırmacılar, özellikle her gruptaki resmî belgelerde ya da kaydedilen konuşmalarda komplo teorilerinden söz edilmediğine, ediliyorsa ne kadar edildiğine baktılar. Çalışma, El Kaide, Hamas, Tanrı'nın Ordusu, İsa'nın Kuzuları, Yahudi radikaller gibi radikal dinci grupları ve "İnsanların Tapınakları" gibi tarikatları içerdi. Çalışmaya ayrıca Ari Ulusları, Ku Klux Klan, İngilizlerin partisi gibi aşırı sağ gruplar ve sağcı militanlar da dâhil oldu. Aşırı sağ kanatta kapsanan gruplar, Angry Brigade, Kızıl Ordu Fraksiyonu ve küreselleşme karşıtı uçlardı. Araştırmaya sağda, solda ya da radikal dinci bakış açısında konumlandırılamayacak birkaç aşırı uç grup daha katıldı. Bunlar; teknoloji karşıtı radikal grup, "Bilgisayarların Tasfiyesi Komitesi" (1980'lerin başlarında bilgisayar merkezlerine yapılan saldırıların sorumlusu olan şiddet yanlısı bir grup) ve hem

komünizmle hem kapitalizmle savaşıyan devrimci politik gruplardı.

Bu kadar geniş bir yelpazeye yayılan radikal grupların (kimi si öbürlerinden daha garip ideolojilere sahip olmak üzere) tabii ki pek fazla ortak noktası olamazdı. Yoksa olabilir miydi? Bu grupların çoğunu birbirine bağlayan en azından bir faktör vardı. Bu grupların resmî belgelerinde ve liderlerinin konuşmalarında komplo teorilerinden söz ediliyordu. Bu arada, çalışmaya katılan bütün grupların belgelerinde komplo teorilerinin net ve açık kanıtları yoktu. Örneğin, Gerçek IRA'nın belgelerinde komplo teorilerine rastlanmadı. Ancak incelenen grupların büyük çoğunluğunun belgelerinde komplo teorilerinden söz ediliyordu. İnadıkları komplo teorileri birbirinden çok farklıydı. Kimi gruplar Yahudi komplolarının dünya devletlerini kontrol ettiğini iddia ediyordu (aşırı sağ), öbürleri İslam'ı yok etmek isteyen Batı komplosuna inanıyordu (ör. El Kaide) ve yine başkaları sermaye sahiplerinin ve bankaların dünya üzerinde aşırı güç sahibi olduğunu ileri sürüyordu (aşırı sol). Bir taraftan da bu gruplar arasında çok fazla benzerlik vardı. Örneğin, totaliter dünya devleti (ör. Yeni Dünya Düzeni) teorisine defalarca rastlanıldı. Araştırmacılar, çalışmalarını şu sözlerle sonlandırdılar: "İdeolojik yelpazenin iki farklı ucunda yer alan gruplar arasında bile bu komploların çoğunun birbiriyle dikkate değer miktarda örtüşmesi ve birleşmesi çok ilginç" (s. 4).

İncelenen aşırı radikal grupların bazıları şiddete meyilliydi, bazıları değildi. Şiddete meyilli olan gruplarla meyilli olmayan gruplar arasında bir fark var mıydı? Araştırmacılar, iki grupta da komplo teorilerinin olduğunu gördü. Dolayısıyla, komplo teorilerinin şiddete ittiğini iddia etmek basite kaçmak olacaktır. Komplo teorileri bazen terör gibi aşırı şiddet kullanımına ilham verebilir ama böyle bir şey olmak zorunda değildir. Barlett ve Miller da komplo teorilerinin "radikalleşme arttırıcılar" olarak işlev gördüğünü belirtmiştir. Yani komplo teorileri aşırılığına altında yatan dinamikleri kızıştırarak radikalleşme sürecini hızlandırır. Ayrıca zaten ideolojik olarak aşırı yerlerde duran grupların şiddete meyiletme sürecine katkıda

bulunabilirler. Başka bir deyişle komplo teorileri grupların ideolojik olarak daha aşırıya gitmesine sebep olur ama ancak bu aşırılık belli bir noktaya ulaştığında komplo teorileri bu grupların şiddete meyletmesine katkıda bulunur.

Bartlett ve Miller, komplo teorilerinin radikalleşme arttırıcı olarak hareket ettiği üç özel sürece daha değinirler. Aşrı grupların komplo teorileriyle nasıl şiddete meyilli hâle geldikleri sadece üçüncü ve son süreçte açıklanır. İlk süreç, komplo teorilerinin dışarıdakileri şeytanlaştırmasıdır. Aşırı radikal gruplar, “biz” ve “onlar” arasında çok keskin bir ayrıma giderler. Komplo teorileri, bu grupların kendi üyeleri için çok güçlü bir kimlik oluşturmalarına sebep olur; bu kimlik farklı gruplara duydukları nefreti körükleyecektir. İkinci süreçte, komplo teorileri sayesinde aşırı gruplar kendilerine yöneltilen eleştirileri itibarsızlaştıracaktır. Muhelif sesler, aşırı grupların içindeki bağlılığı tehdit edebilir ama komplo teorileri sayesinde eleştiriler düşmanca komploların bir parçası olarak resmedilir. Üçüncü süreçte, komplo teorileri aşırı radikal gruplara şiddetin tek çözüm olduğu hissini verir. Daha açık konuşmak gerekirse komplo teorileri grubun ya da grubun davasının saldırı altında olduğu, hemen tepki vermeleri gerektiği ve barışçıl tepkilerin etkili olmayacağı hissini güçlendirebilir.

Bunlar çok etkileyici fikirler olsa da “radikalleşme arttırıcı”nın önerdiği nedensel düzeni test etmek için daha çok çalışma yapılmalıdır. Bu çalışmanın analizi bilhassa komplo teorilerinin radikalleşmeye yol açtığını belirtmektedir ancak bu sonuçtan daha çok emin olmamız için nedenselliğe dair daha net kanıtlara ihtiyacımız vardır. Örneğin, komplo teorilerine çok fazla inanmanız, sonraki yıl daha radikal olacağınız anlamına mı gelir? Şu an, komplo teorileri mi radikalleşmeye sebep oluyor, radikalleşme mi komplo teorilerine sebep oluyor yoksa bu ikisi karşılıklı olarak birbirini mi güçlendiriyor, kesin bir şey söyleyemiyoruz. Ancak kesin görünen bir şey var; komplo teorileri radikalleşme sürecinin bir parçası. İnsanları ılım-

lılık seviyesinden aşırılığa, oradan da şiddete götüren dinamiklerde komplo teorilerinin bir rolü var.

SONUÇ OLARAK

Bu bölümde, ideolojiyle komplo teorilerinin arasındaki ilişkiyi inceledik ve komplo teorilerine duyulan inancın özellikle aşırı ideolojileri destekleyenler arasında yaygın olduğunu gördük. Bu sonuç, üç kaynakla kanıtlanmıştır: İlk kaynak tarihî kanıtlardır; buna göre, komplo teorilerinin baskıcı, diktaya dayalı radikal rejimlerin temel parçası olmasıdır. İkinci kaynak, siyaset psikolojisi alanında yapılan çalışmalardan gelir ve modern demokrasilerde popülist seçmenin komplo teorilerine inanma ihtimalinin ılımlı, ana akım partilere oy veren seçmenden daha yüksek olduğunu belirtir. Üçüncü kaynak, aşırı radikal gruplarla yapılan nitel araştırmadır. Bu araştırmaya göre, komplo teorileri, ideolojilerinden bağımsız olarak böyle grupların arasında yaygındır. Komplo teorileri kutuplaştıran siyasi iklimlere bağlıdır çünkü bu iklimlerdeki ideolojik gruplar karşı grupları düşman olarak görürler.

6

KOMPLO TEORİLERİNİ AÇIKLAMAK VE AZALTMAK

Çalıştığım üniversitenin çıkardığı dergi için benimle komplo teorileri hakkında bir röportaj yapmışlardı. Röportajdan sonra, alüminyum bir şapka takarak fotoğrafımın çekilmesine izin verip vermeyeceğimi sordular. Biraz afallayıp kabul ettim, komik bir espri olacağını düşünmüştüm. Tabii ki fotoğrafı derginin kapak fotoğrafı yapacaklarını bilsem bir kez daha düşünürdüm. Neyse, daha sonra bu isteklerinin üzerinde durunca komplo teorileri üretenlerin imajlarını yansıttığını anladım. Şapkayla yansıttığım imaj, akıl dışı komplo teorilerine (alüminyum şapkalar sayesinde, hükûmetin düşüncelerimizi manipüle etmek için yaydığı radyasyondan kurtulabileceğimiz gibi teoriler) inanan, gerçeklikle bütün bağını koparmış, acayip insanların görüntüsüydü. Bu kitapta tartışılan teorilerin bazıları gerçekten inanılmaz derecede garip. Uzaylı kertenkeleleri, kimyasal püskürtmeleri, oyuk Dünya teorilerini hatırlayın.

Bu akla mantığa sığmaz teoriler bir yana, “alüminyum şapka” ile yapılan nitelendirme, komplo teorilerinin toplumsal durumuna ve bunlara inananlara haksızlık ediyor. Uzaylı kertenkelelere ya da kimyasal püskürtmeye inanan vatandaşların sayısı şaşırtıcı derecede yüksek olsa da, yine de toplam nüfusun küçük bir parçası. Daha önemlisi, çoğu “ana akım” komplo teorisi o kadar yaygın ki. 11 Eylül saldırısının devlet eliyle yapıldığı, iklim değişiminin uydurma

olduğu, ilaç endüstrisinin tehlikeli hastalıklar yaydığı iddialarını hatırlayın. Bu ana akım komplo teorilerine inanmak için mahallenin delisi olmanıza, gerçeklikten uzaklaşmanıza gerek yok. Tam tersine, sıradan, yasalara uyan, yüksek işlevli vatandaşlar da çoğunlukla komplo teorilerine inanırlar. Üstelik, komplo teorileri, toplumun eğitim seviyesi düşük kesimlerinde daha yaygın olsa da bu kesime özgü değiller. Yüksek profilli yöneticiler, oyuncular, bilim insanları, avukatlar arasında da ortaya çıkarlar; hatta günümüzdeki ABD başkanı Trump da komplo teorilerini üretir ve besler. Komplo teorileri, halk dilinin bir parçasıdır; öğrenmek için internete bakmamıza bile gerek yoktur; barlarda, partilerde, sokaklarda, toplu taşıma araçlarında, marketlerde de komplo teorilerine duyarız.

Komplo teorileri neden bu kadar yaygın? Kitabı sonlandıracağımız bu bölümde, komplo teorilerini yaygın bir sosyal olay olarak anlayabilmemiz için önceki bölümlerin ana fikirlerini özetleyeceğim. Komplo inançlarını açıklarken yapılabilecek temel hatalardan biri, bunların patolojik olduğunu düşünüp görmezden gelmektir. Oysa komplo teorileri belirsizlik ve korku karşısında herkesin verdiği ve tahmin edilebilecek psikolojik tepkilerden doğar. Bu konuyu böyle kapatabilirim. Komplo teorisinin psikolojisi hakkında son sözümü söyledikten sonra, politikacılara komplo teorilerini azaltmak için önerilerde bulunacağım.

KOMPLO TEORİLERİ NEDEN YAYGINDIR?

Özellikle korku ve belirsizlik gibi olumsuz hisler, komplo teorilerinin toplumun geniş kesimlerinde yaygın olmasını açıklarken kullandığımız en temel faktörlerdir. Bu hisler, komplo teorilerinin neden özellikle toplumsal krizlerden sonra ortaya çıktığını açıklar. Terör saldırıları, doğal afetler ve bir halk figürünün ani ölümü gibi birdenbire ortaya çıkan krizler de; iklim değişikliği, salgınlar ya da savaşlar gibi uzun süren krizler de komplo teorilerini doğurur. Ancak belirsizliğe mahal vermeyen ve tarafsız olarak gerçek bir kriz durumlarında da olumsuz hislerden komplo teorileri türer. Gelecek

hakkındaki belirsizlik, yabancılaşma hissi, hızlı değişen güç yapıları, hızlı teknolojik gelişmeler ya da resmî otoritelere duyulan derin ve köklü güvensizlik gibi duygular da komplo teorilerini harekete geçirir. Olumsuz hisler, anlam çıkarma süreçlerini başlatır; bu süreçlerde insanlar en kötüsünü bekler; hâliyle güçlü, farklı ya da güvenilmeyen dış gruplara olan şüphe duygusu artar. Bu şüphe duyguları, komplo teorilerinin özelliklerini belirleyen bir dizi bilimsel psikolojik süreçlerle uzun uzadıya incelenebilir. Ayrıca aşağıdaki üç adet anlayış, yukarıda söz ettiğimiz psikolojik süreçleri daha iyi kavramanızı sağlayacak.

ANLAYIŞ 1: KOMPLO TEORİLERİ ÖZELLİKLE ÖRÜNTÜ ALGILAMA VE EYLEYİCİ SAPTAMA ŞEKLİNDEKİ YAYGIN VE İŞLEVSEL BİLİŞSEL SÜREÇLERİN BOZULMASIYLA ORTAYA ÇIKAR

İnsanlar örüntüleri algılar, eyleyicileri saptarlar. Bunlar, insan zihninin son derece işlevsel özellikleridir. Örüntü algılama yetimiz olmasaydı iyiyle kötüyü, sağlıklıyla zehirliyi, güvenliyle tehlikeliyi birbirinden ayırt edemezdik. Örünü algılama, insanların bağlantılı öğrenme becerisidir: Tecrübe ve gözleme dayalı öğrenme sayesinde, dünya hakkında nedensel ilişkiler kurarız. Bu ilişkiler genelde doğrudur ve hareketlerimizin sonuçlarını tahmin etmemizi sağlarlar. Örneğin, çatıdan atlarsak bacağımız kırılır, arabamıza benzin koyarken sigara içersek sonra çok pişman oluruz. Eyleyici saptama yeteneğimize gelince; o olmasaydı hepimiz toplumsal ilişkiler bakımından aciz olurduk. Eyleyici saptama sayesinde, insanların belli hareketleri kasten mi yoksa yanlışlıkla mı yaptığını anlarız, insanların niyetlerini kavrayarak gelecekteki davranışlarını tahmin etmemizi de bu sağlar. Eyleyiciyi doğru saptarsak, insanlar bizimle flört mü ediyor, saldırganca mı davranıyor yoksa gözü daldığı için mi bize bakıyor; anlarız. Eyleyicinin doğru saptanması ayrıca yabancı bir gölge gördüğümüzde yerimizden sıçramamızı engeller, havlayan köpeklerle ne zaman sarılabileceğimizi, ne zaman dikkatli olmamız gerektiğini tahmin etmemizi sağlar.

Ancak belirsizlik ve korku hisleri; örüntü algılama ve eyleyici saptama eğilimimizi harekete geçirir; bazen harekete geçirme miktarını abarttır. Bazen aslında sadece tesadüf olan şeylerde bile örüntü algılarız. Korku ve belirsizlik hisleri bu aldatıcı örüntü algılama becerisini arşa çıkarır. Çalışmalar da insanlar bir şeyler üzerindeki kontrollerini yitirdiklerinde komploolar görmeye başladıkları kadar, uyaranlarda da örüntüler görmeye başladıklarını gösteriyor. Herhangi bir gürültüye anlam atarlar, borsa bilgilerinde örüntüler ararlar, batıl inançlara sarılırlar.⁵⁸ Aynı şekilde ortada bir eyleyici yokken bile eyleyici saptarlar. Heider ve Simmel'in klasik çalışması bunun örneğidir. Bu çalışmadaki katılımcılar, ekrandaki basit geometrik figürlere eyleyicilik atamışlardı. Korku ve belirsizlik hisleri, insanların eyleyici saptama eğilimini harekete geçirir; bu da komplo teorilerini ya da eyleyicinin mevcudiyetini varsayan başka inançları harekete geçirir. Örneğin, korku ve belirsizlik durumlarında, kişilik yüklenen eyleyici tanrılara daha çok inanırlar.⁵⁹

Komplo teorilerinin altında yatan bilişsel süreçler bu yüzden patolojik değildir. Zihinlerimizin sürekli içinde bulunduğu normal süreçlerdir. Sadece, belirsizlik ve korku karşısında daha çok harekete geçerler. Belirsizlikle bu bilişsel modüllerin harekete geçmesi arasındaki ilişki, çoğu durumda işe de yarar. Ortada gerçekten bir tehlike varsa örüntü algılama ve eyleyici saptama, insanlara yardımcı olarak tehdidin doğasını anlamalarına ve uygun şekilde harekete geçmelerine yardımcı olur. Komplo teorilerinin sıradan vatandaşlar arasında da çok yaygın olmasının bir sebebi de normal ve aslında işlevsel bilişsel süreçleri içermeleridir.

ANLAYIŞ 2: KOMPLO TEORİLERİ GRUPLAR ARASI ÇEKİŞMELERDEN DOĞAR

İnsanlar sosyal varlıklardır. Başkalarıyla sıkı ilişkiler kurma eğilimi ve sosyal gruplara ait olma ihtiyacı gösterirler. Bu "aidiyet ihtiyacı"nın gücü özellikle başkaları ya da değer verdikleri gruplar tarafından dışlandıklarında ortaya çıkar. Mesela sevgiliden ayrılmak,

eskiden dost kabul edilen insanlar tarafından reddedilmek, herkesin davet edildiği bir partiye davet edilmemek bu durumların arasındadır. Bu gibi sosyal dışlanmalar, öz saygıyı baltalar; aidiyet, kontrolde olma, hayatın anlamlı olması hissini azaltır. Sosyal dışlanma can yakar. Hatta nörolojik kanıtlara göre fiziksel acı ve dışlanmak aynı beyin bölgelerini uyarmaktadır.⁶⁰ Sosyal dışlanma neden bu kadar acıdır? Çünkü başkalarıyla anlamlı sosyal ilişkiler kurmak arzusu, doğamızın bir gereğidir. Sosyal dışlanma, bu arzuyu tehdit eder. İçgüdüsel olarak değerli gördüğümüz insanlarla bağ kurmalıyız; böylece ortaya çıkan birliğe gururla “biz” diyebiliriz.

Ancak kimseyi birbirinden ayırmadan herkesle bağ kurmayız. Çünkü ortada bir “biz” varsa “onlar” da vardır. “Onlar”, “biz”den farklı olan yabancılardan oluşan bir gruptur. İnsanlar kendi sosyal dünyalarını gruplar ve dış gruplar olarak sınıflandırır. Kendi grupları, kimliklerinin önemli bir kısmını oluşturur. Sonuç olarak, kendi gruplarına abartılı bir bakış açısıyla bakarlar, onları ahlaki olarak üstün görürler. Yani başka gruplar ahlaki olarak onlardan aşağıdadır. Belirsizlik ve korku hisleri, “biz” ve “onlar” şeklinde sınıflandırma eğilimimizi arttırır, gruplar arası çekişmeyi körükler.⁶¹ Böylesi gruplar arası çekişmeler, pek çok şekilde karşımıza çıkabilir, futbol maçındaki rahatsız ortamdan tutun da kanlı savaşlara ve soykırıma kadar çeşitli seviyelerde gerçekleşebilir. Ancak gruplar arası çekişmelerin çoğu durumda iki ortak noktası vardır: (1) İnsanlar kendilerini kendi gruplarıyla daha çok özdeşleştirirler, (2) dış grubu tehdit unsuru olarak görürler.

Komplo teorileri, bu gibi gruplar arası çekişmelerin ayrılmaz bir parçasıdır; çekişmenin iki tarafında da ortaya çıkan karşılıklı şüpheli duyguları yansıtır. Araştırmalar komplo teorilerinin gruplar arası çekişmelerin özellikle iki unsuruyla yakından ilgili olduğunu göstermiştir. Birincisi, insanlar kendilerini gruplarıyla ne kadar güçlü bir bağla özdeşleştirirse grup üyelerinden biri zarar gördüğünde o kadar endişelenirler. Böyle durumlarda, özellikle işin içinde gizem de varsa düşman dış grupları suçlayan komplo açıklamalarını düşünmek daha çekici gelir. İkincisi, dış gruplar ne kadar tehditkâr

sanılırsa bu grubun üyelerinin kendilerine karşı komplo kurduğuna o kadar inanılır. Dış gruplar, sadece daha fazla güce ve daha gelişmiş teknolojilere sahip oldukları, olumsuz görülen stereotipleri içerdikleri ya da kişinin kendi grubundan daha kalabalık oldukları için tehditkâr bulunabilirler. Bu anlayışlar birleşince komplo teorilerinin değer verilen grupları, tehlike arz eden dış gruplardan koruma motivasyonunu yansıttığını gösterirler.

Hâliyle, komplo teorilerinin altında yatan sosyal süreçler de patolojik değildir. Komplo teorileri, insanların dünyayı gruplara ayırma ve kendi grubunu tehlikeli olabilecek dış gruplardan koruma eğiliminden kaynaklanır. İnsanların farklı gruplara şüpheyile yaklaşması mantığa aykırı değildir; hatta koruyucu bir işlevi de olabilir: Dış gruplar bazen gerçekten tehlikeli ve aldatıcı olabilirler; kişilerin kendi gruplarına karşı hakikatten kötü hareketler planlıyor da olabilirler. Ancak bu kitap boyunca gördüğümüz üzere, insanlar bu süreçte genelde hata yapar ve ortada bir komplo yokken bile komplo görürler. Özetle komplo teorilerinin gruplar arası boyutu da mevcuttur: Belirsizlik ve korku, özellikle grup üyelerine zarar geldiğinde şüphelenebileceğiniz bir dış grup olduğunda, komplo teorilerini harekete geçirir.

ANLAYIŞ 3: KOMPLO TEORİLERİ GÜÇLÜ İDEOLOJİLERDEN KAYNAKLANIR

İnsanlar dünyaya ahlaki bir çerçeveden de bakarlar, kendilerinin ve başkalarının davranışlarını ahlaki bakımdan “doğru” ve “yanlış” diye olarak değerlendirirler. Bu ahlaki yargılar, kişilerin normları ve değerleriyle yakından bağlantılıdır. İnsanların iyi bir toplumun nasıl olması gerektiği hakkındaki ideolojik inançlarının temelini de bu belirler. İdeolojik inançlar öznel olsa da insanlar, can sıkıcı toplumsal mevzuları çözmek için farklı fikirlerin önerilmesini de takdir ederler. Bu ideolojik çoğulluk, vatandaşların farklı politik fikirlerine, mecliste farklı partilerin olmasına, iklim değişimi, yoksulluk ve kamu sağlığı gibi önemli konulardaki yoğun tartışmalara da yan-

sır. Ancak bazen insanlar kendi politik fikirlerini o kadar hararetle savunurlar ki alternatif fikirlerin kabul edilemez olduğuna hüküm verirler. Kendi ideolojik fikirleri artık öznel değildir; onun fikirleri nesneldir ve inkâr edilemeyecek bir gerçeği gösteriyordur. Böylesi güçlü ideolojik inançlar, insanları aşırı politik hareketleri ya da din temelli örgütleri desteklemeye iter.

Bu sert ve aşırı ideolojileri körükleyen şey, korku ve belirsizliktir. Bu kadar iddialı olunması bir noktaya kadar çelişkili görünebilir çünkü ideolojik aşırıcılığın bir özelliği de kişinin kendi fikirlerinin objektif doğruluğuna asla değişmeyecek bir şekilde inanmasıdır. Ancak aşırıcılık, korkuya ve belirsizliğe neden olan toplumsal koşulların bir işlevi olarak yükseliştir. Bu koşullar; ekonomik gerileme, toplumsal karmaşa ya da AB'nin yakın zamanda gördüğü gibi mülteci krizleri olabilir. Bu çelişkiyi psikolojik bir teoriyle açıklayabiliriz. Söz konusu teoriye göre, belirsizlik ve korku, "telafi edici kanı" diye bilinen bir sürece yol açar. İnsanlar, bir alandaki belirsizliği telafi etmek için başka alanlarda, muhtemelen ideolojik inançlarında, artmış kesinliklere başvururlar.⁶² Aşırı ideolojilerin açıklaması olan telafi edici kanı, aşırıcılığa getirilen makro-politik anlayışlarla da tutarlıdır. Siyaset bilimci Manus Midlarsky, 20. yüzyılda tüm dünyada aşırı rejimlerin yükselişi üzerine kapsamlı çalışmalar yaparak vatandaşların hissettikleri güvensizliğin buradaki rolünü destekleyen kanıtlar buldu. Bu nedenselliğe "kısa süreli kazanımlar" dedi.⁶³ Toplumlarda aşırılığın yükselmesi öncelikle kısa süreli refah dönemiyle başlar (örneğin, alan genişlemesi ya da ekonomik büyüme); ardından büyük kayıplar verilir. Bu kayıpların getirdiği toplumsal huzursuzluk, çoğu vatandaşın aşırı politik hareketleri benimsemesine sebep olur. Bu hareketler, kazançları tersine çevirip ülkeyi eski ihtişamlı günlerine döndürmek için basit politik çözümler sunarlar.

Beşinci Bölüm'de gördüğümüz üzere, aşırı ideolojileri destekleyen insanlar, ılımlı ideolojileri destekleyenlere nazaran, komplo teorilerine daha çok inanırlar. Bunun kanıtı hem tarihî kaynaklarda (ör. aşırı rejimler, ılımlı ya da demokratik rejimlerden daha fazla komplo teorisi yayarlar), psikolojik araştırmalarda

(ör. aşırı ideolojik inançları olanlar, ılımlılara nazaran komplo teorilerine daha çok inanırlar) ve nitel araştırmalarda (ör. yeraltı aşırı gruplar temel ideolojilerinin bir parçası olarak komplo teorileri yayarlar) bulunmaktadır. Aşırılikle komplo teorilerinin arasındaki ilişki, gruplar arası çekişmeler hakkındaki anlayışla en azından kısmen bağlıdır. Aşırı ideolojiler, dünyayı “Biz” ve “Onlar” şeklinde ayırmaya büyük bir eğilim gösterirler. Mesela “Biz” halktır, “Onlar” yozlaşmış elitlerdir. Ancak bu konu bundan ibaret değildir. Aşırı inançlar, toplumsal sorunlara netlik getirdiği için komplo teorilerine değer verirler. Toplumdaki gelişmelerin karmaşıklığını takdir etmek yerine, toplumsal sorunların basit sebeplerden çıktığını iddia ederler. Mesela bu sorunları yozlaşmış dış gruplar çıkarıyordur.

Radikal ve aşırı ideolojilerin, önceki asırlarda çok zarar vermiş olsa da, patolojik bir şeyin sonucu olduklarını iddia edemeyiz. İnsanlar, toplumsal adaletsizlikler hakkında ciddi endişeler taşıdığında ve kendi ahlak anlayışlarına güçlü bir bağ hissettiğinde bu gibi ideolojiler ortaya çıkar. Ayrıca güçlü ideolojik yargıların, insanlığa sadece kötülük değil iyilik de yaptığını göz ardı etmemek lazım. Aşırıları durduranlar, neredeyse hiçbir zaman, temel insan hakları söz konusu olduğunda bile her zaman her konuda taviz vermeye hazır, uysal insanlar değildi. Onları durduranlar da başka aşırılarıdır. Bu aşırıları, ahlaki olarak neyin kabul edilebilir, neyin kabul edilemez olduğunu çok net çizgilerle çizmiş aktivistler ve örgütlü politik hareketlerdir. Terörün, baskının ve köleliğin sorumlusu keskin ideolojilerdir ama aynı ideolojiler aynı zamanda artan eşitlik, demokrasi, temel insan haklarının anayasa tarafından korunması gibi önemli toplumsal gelişmelerin de sorumlusudur. Irkçılık yapmadan eşit hakları savunmak, kısa zaman öncesine kadar aşırı bir ideolojik görüştü (burada sözünü ettiğim şey Afrika’da 1991’de sona eren ırk ayrımıdır). İyi de olsa kötü de keskin ideolojilerin bir yönü de komplo teorileridir; bu teoriler özellikle karşıt ideolojik görüşe sahip gruplar hakkındadır.

Bahsettiğimiz üç anlayış, komplo teorilerinin yaygınlığı hakkında çok net bir açıklama sunmaktadır. Komplo teorileri neden sıradan vatandaşların arasında yaygındır? Çünkü komplo teorileri, olumsuz hislerle çalışan normal psikolojik süreçlerde köklenir. Belirsizlik ve korku yaratan durumlar, normalde son derece işlevsel olan, örüntü algılama ve eyleyici saptama gibi bilişsel süreçlerin çok fazla çalışmasına sebep olur. Aynı şekilde, insanların “biz” ve “onlar” şeklinde çekişmeli iki gruba ayrılmasını, ahlaki değerlerin yoğunlaşmasını da bu duygular tetikler. İşin sonunda, aşırı ideo- lojilere daha yatkın insanlara dönüştürüz. Ayrıca komplolar gerçek de olabilir; hatta bazen olurlar; dolayısıyla bütün komplo teorileri mantığa aykırı değildir. Güçlü dış gruplardan şüphe etmek, süreçte hata yapılsa bile işe yarayabilir. Komplo teorilerine yatkın olmak, insan olmanın doğal bir parçası olabilir.

KOMPLO TEORİLERİNİ NASIL AZALTABİLİRİZ?

Komploların bazen gerçek olduğu gözlemine düşününce komplo teorilerini azaltma bölümüne bir açıklamayla başlamam gerektiğini hissettim: Komplo teorilerini azaltmak, toplumda enayiliği yaymak anlamına gelmez. Ayrıca yozlaşmayı azaltmaya gem vurma, vatandaşlar arasındaki muhalefeti baskılama, hakikatten yozlaşmış devlet çalışanlarını maruz çıkarma çabası da değildir. İyi bir vatandaş olmak, zaten karar mercilerinin hareketlerini dikkatle izleyen, kötü bir uygulamayla ya da doğruluktan sapılmasıyla karşılaştığında kendi fikirlerini beyan eden eleştirel bir vatandaş olmak anlamına gelir. Ancak bu kitap boyunca açıkça belirttiğim gibi pek çok komplo teorisi mantığa aykırı ve bazen zararlıdır. İlaç şirketlerinin aşılardan otizm yaptığına dair kanıtları sakladığına inanmak mantıksız ve zararlıdır. İklim değişikliğinin Çinlilerin, bilim insanlarının ve başkalarının uydurması olduğuna inanmak mantıksız ve zararlıdır. Toplumun üyeleri, uygulamaları geliştirmek için tasarlanmış yapıcı eleştirilerle iyi yönetime katkı sağlayabilirler ancak iyi yönetimi, gerçeğe hiç bağı olmayan ve toplumun gerçek sorunlarını görmez-

den gelen komplo teorileriyle baltalayabilirler de. Komplo teorilerinin azaltılması, gerçek yozlaşmayı görmezden gelmek anlamına gelmez; gerçek olamayacak kadar imkânsız komplo suçlamalarını tanıma becerisini arttırmak anlamına gelir.

Mantıksız komplo teorilerini dikkatle incerseniz, mantıksallığın gücünü arttırmanın ve mantıklı argümanlar sunmanın bu teorileri çekici olmaktan uzaklaştıracağını görürsünüz. Gerçekten mevzu budur. Analitik düşünce, komplo teorilerine inanma eğilimini azaltır. Eğitim seviyesinin artması gibi analitik düşünceyi harekete geçirecek hareketlerle komplo inançlarının azalması arasındaki ilişki, bu anlayışla tutarlıdır.⁶⁴ Ayrıca mantıklı argümanlar sunmak, herhangi bir komplo teorisinin mümkün olup olmadığı hakkında dürüst değerlendirmeler yapılmasını sağlayacaktır. Komplo teorilerinin çoğu, en başta ikna edici görünür çünkü akla yatan savlar sunarlar; hatta bazen bilimsel iddialarla kendilerini desteklerler. 11 Eylül “erimiş çelik” teorisi bunun bir örneğidir. Çünkü bu teori, bilimsel açıdan doğru olan bir anlayışa dayanır; çelik yanan kerosenin ürettiği sıcaklıkta erimez. Dolayısıyla bu teori şu şekilde devam eder: Uçak çarpıktan sonra çıkan yangının İkiz Kuleler’i yıkması “bilimsel olarak imkânsızdır”. Binaları yıkan şey başka bir şey olmalıdır; örneğin, kontrollü yıkılma.

Bu gibi argümanlar, komplo teorilerini pek çok kitle için çekici kılar. Sonuçta, kerosen alevleri olmasaydı İkiz Kuleler’in yıkılmasını nasıl açıklardık? Komplo teorilerini azaltmak için bilimin bu konuda gerçekten ne dediğini halka duyurmak gerekmektedir. Komplo teorileri genelde en başta mümkün görünür; sadece çok önemli bir bilgi parçacığı eklendiğinde imkânsız şeylere dönerler. Bilimsel olarak “erimiş çelik” teorisi hatalıdır çünkü yarım bir gerçek öne sürer. Çelik hakikatten yanan kerosenin ürettiği sıcaklıkta erimez ama bu teori şunu atlar: Bir yapının yıkılması için çeliğin erimesine gerek yoktur. Çeliğin biraz ısıtılması yıkım için yeterlidir ve yanan kerosenin ürettiği sıcaklık, çeliği büyük oranda ısıtır. Çelik, o noktadan sonra o kadar katı taşıyamaz. İkiz Kuleler’in çelik yapısı, uçak kazasına ve o elem günde ortaya çıkan kerosen yangınına nasıl tepki vermesi gerekiyorsa tam olarak öyle tepki verdi: Yıkıldı.

Ancak mantıksallığın yanında, komplo teorilerini azaltmak için tasarlanan müdahalelerin de özellikle komplo inançlarının temel sebeplerini hedef aldıklarında işe yaradıklarını düşünüyorum. Yani korkuyu ve belirsizliği. Yaygın kötümserliği, iyimserliğe çevirebilirseniz, mantıksız komplo teorilerine duyulan inanç da azalacaktır. Bu kötü hisler, kontrolün yitirilmesi hissiyle yakından ilgili olduğundan; insanlara kontrolün onlarda olduğunu hissettirmek de komplo teorilerini azaltacaktır. Başka bir deyişle, insanların daha az şüpheli olmak için güçlenme hissine ihtiyacı vardır. Böylece kendi kaderlerini kendilerinin çizdiklerini ve kendilerini etkileyecek kararlarda söz haklarının olduğunu hissederek. Gerçekten de bir çalışmaya göre, tamamen kontrol sahibi oldukları bir anılarını hatırlayan katılımcılarda, hatırlamayan katılımcılara oranla komplo teorilerine inanç azalmaktadır.⁶⁵

İnsanları güçlendirmenin komplo teorilerini azaltacağı anlayışı, liderlerin destekçilerinin şüphelerini azaltmak için neler yapabileceği konusunda da bir şeyler söyler. Liderlik literatürünün temel anlayışlarından biri, insanların farklı liderlik tarzlarıyla yönetebilecekleri ve bu tarzların, destekçilere verdiği güç miktarıyla ayrıldığıdır. Örneğin, karar verme sürecine destekçilerini dâhil edebilirler. Kurumsal psikolog Reinout de Vries'le çeşitli kurumların çalışanları üzerine yaptığım bir çalışmada, çeşitli liderlik tarzlarının, kurumla ilgili komplo inançlarını (yani yöneticilerin art niyetli amaçlar doğrultusunda iş birliği yaptıklarına yönelik inançlar) ne kadar belirleyeceğini araştırdık. Özellikle dört farklı ve sık karşılaşılan liderlik tarzını inceledik. Bu dört tarz, yıkıcı ve yapıcı olmak konusunda da birbirinden ayrılıyordu.⁶⁶

İncelediğimiz yıkıcı liderlik tarzları, despot liderlik ve serbest liderlikti. Despot liderlik, otoriter liderlik anlamına gelir. Bu liderler, etraflarındaki kişilere karşı serttirler ve eleştiriye kolay kabul etmezler. Serbest liderlikse özünde liderlik eksikliğini belirtir çünkü bu liderler kesinlikle gerekli olmadan hiçbir şeye müdahale etmezler. İncelediğimiz yapıcı liderlik tarzları, karizmatik liderlik ve katılımcı liderlikti. Karizmatik liderler, etraflarındakilere ilham verirler ve

kurumun amaçlarını kendi amaçları hâline getirirler. Çalışanlarında, yaptıkları işlerin değerli olduğu hissini uyandırırılar. Katılımcı liderlerse karar verme süreçlerine etraflarındakileri de dâhil ederler; herkesi etkileyecek bir karar verileceği zaman, bu insanların fikirlerini sorarlar.

Sonuçlara göre, yıkıcı liderlik tarzlarının ikisi de çalışanlar arasında daha güçlü komplo inançları yaratır çünkü çalışanlar işleri konusunda kendilerini güvensiz hissederler. Despot liderler, etraflarındakilerin refahıyla ya da çıkarlarıyla ilgilenmediklerinden insanların daha güvensiz hissetmesine sebep olur. Aynı şekilde serbest liderler de insanları güvensiz hissettirirler çünkü lider varlık göstermezse insanlar liderlerinin onlara ne kadar değer verdiğini anlayamazlar. Amaç komplo teorilerini azaltmaksa yapılması gereken şey yıkıcı liderlik değildir. Aktif ya da pasif olan yıkıcı liderlik bu konuda işe yaramayacaktır. Yapıcı liderlik tarzlarına bakınca karizmatik liderliğin komplo inançlarıyla ilgisiz olduğunu gördük. Karizmatik liderler insanları pek çok açıdan (genelde olumlu) etkileyebilirler. Mesela toplum yararı için çalışma motivasyonları artar. Ama komplo teorilerine inanma ihtimallerini azaltmaz: İnsanlar karizmatik olmayan liderler hakkında komplo teorileri oluşturma eğilimi gösterdikleri kadar, karizmatik olan liderler hakkında da gösterirler.

Yine de komplo teorilerine olan inancı azaltan bir liderlik tarzı vardı; o da katılımcı liderlikti. Önemli bir karar alınacağı zaman etraflarındakilere konuşma hakkı veren, yönetim konusunda insanların fikirlerini ciddiye alan liderler, bunu sağlamayan liderlere oranla daha az komplo teorisine yol açıyordu. Bunun sebebi, bu liderlerin etraflarındakilere güç vermesidir: İnsanlar, önemli karar süreçlerinin parçası olduklarını ve fikirlerinin önem arz ettiğini hissederler. Ashında katılımcı liderliğin güçlendirici etkilerini hissetmek için ille de insanların dediğinin yapılması gerekmiyor. Karar verme sürecinde yer alınca, verilen kararın karmaşıklığını da anlayıp, sonraki adımın ne olabileceği hakkındaki fikir ayrılıklarını takdir edebiliyorlar. Karar verme sürecinin adil bir şekilde gerçekleştiğine inanırlarsa

hoşlanmadıkları kararları da olgunlukla karşılayabilirler. İnsanların kendilerini güçlü hissetmesi için ihtiyaç duydukları ilk ve en önemli şey, ciddiye alınmak ve topluluklarının saygı gören bir üyesi olduklarını hissetmektir. Bunu ancak onları içtenlikle dinleyen ve onların da çıkarlarını gözeten liderler başarabilir.

Katılımcı liderliğin özünde, karar verme sürecinde usul adaletinin temel prensiplerini uygulamak yatar yani insanların adil olduğunu düşündükleri usulleri uygulamak. Usul adaletinin insanların karar mercilerine verdikleri tepkiler üzerindeki etkisi çok iyi belgelenmiştir. Yine bu gibi araştırmalara göre, insanlar usullerin adil olduğunu düşününce sonraki kararları (katılmasalar bile) daha kabul ederler, daha olumlu duygular beslerler, otoritelerin kendilerine daha çok saygı duyduğunu düşünürler ve otoritelere daha çok güvenirler. Usul adaleti bu yüzden genel olarak liderler ve yönetilenler arasındaki ilişkinin kalitesini artırır; bu büyük oranda, insanların güçlenme hissinden kaynaklanır. İnsanlara güçlendiklerini hissettiren şey, önemli kararlar verilirken, fikirlerinin sorulması, ciddiye alınmaları ve toplumun faydalı bir üyesi olarak görülmeleridir. Sonuç olarak usul adaleti, komplo teorilerinin azaltılması için güçlü bir araçtır.

İnsanlara karar verme süreçlerinde söz hakkı sunmak, bu süreçlerin adil süreçler olarak algılanma miktarını artırır. Ancak usul adaletinin komplo teorilerine duyulan inancın azaltılmasına işe yarayacağını düşündüğüm başka yönleri de vardır. İnsanların sesinin duyulmasını sağlamanın dışında, komplo teorilerini etkileyebilecek öbür usul adaleti ölçütleri; şeffaflık ve hesap verebilirliktir. Çoğu komplo teorisi, otoritelerin gizli saklı tartıştığı inancından ve belli uygulamaları yaparken başka çıkarları gözettikleri inancından doğar. Şeffaflığın ve hesap verebilirliğin artması, topluma otoritelerin sık sık karşılaştığı zorlu ikilemler ve alınan alternatif kararlar hakkında fikir vererek bu gibi şüpheli düşünceleri azaltabilir. Şeffaflık ve hesap verebilirlik bu bakımdan halkı güçlendirir. Çünkü insanların uygulamaları dürüstçe ve eleştirel olarak değerlendirmelerini

sağlarlar ve böylece insanlar politikacıları, hareketlerinden sorumlu tutarken komplo teorilerine değil yapıcı yöntemlere yönelirler.

Komplo teorilerini azaltmak için mantığın yanında duran müdahalelerle belirsizliği ve korkuyu azaltan müdahaleleri birleştirebiliriz. Ben özellikle yaygın komplo teorilerini mantıklı savlarla analiz etmeyi ve mevcut kanıtları iyice değerlendirmeyi öneriyorum. Bunu yaparken insanları güçlendiren usul adaleti müdahalelerini kullanabilir ve insanları önemli kararı verme süreçlerinin parçası hâline getirebilirsiniz. Bu müdahaleler, dünyanın şeytani komplolarla yönetildiğine yürekten inanan görece küçük insan grubunu ikna etmeyi başaramayabilir ancak önemli toplumsal olayları anlatan komplo teorilerine de komploya dayanmayan açıklamalara da şüpheyi yaklaşan çoğunluğu ikna etme ihtimali yüksektir.

SONUÇ OLARAK

Komplo teorileri modern çağımıza özgü değildir; bütün insanlık tarihi boyunca görülmektedir. İnsanlar, muhtemel tehlike karşısında her zaman belirsizlik ve korku hissetmiştir. Bu kötü hislerle etkili bir şekilde baş etme mekanizması olarak da güçlü ve muhtemelen düşman olan başka grupların muhtemel komplo teorilerine karşı tetikte kalmıştır. Bu tetikte kalma durumu patolojik değildir. Normal psikolojik süreçleri içeren, doğal bir savunma mekanizmasıdır. Dolayısıyla komplo teorileri yaygındır ve öngörülebilir gelecekte de yaygın olmaya devam edecektir. Ancak bazı komplo teorilerinin yaygın olması, onları gerçek ya da mantıklı kılmaz. Günümüzde, dünya sorumlu çözümler gerektiren ciddi sorunlarla karşı karşıyadır ama bu sorunlar aynı zamanda komplo teorilerinin hedefidir. Popülizm, ilkim değişimi, gruplar arası çekişme, kamu sağlığı, yoksulluk, göç, işsizlik, yönetim vs. bunlardan bazılarıdır. Bu yüzden ben, bu kitapta sunulan komplo teorilerinin psikolojisi anlayışının daha az parano-yak bir topluma sahip olmamıza katkı sağlamasını umuyorum.

EK KAYNAKLAR

Komplo teorisi hakkındaki kitaplar:

- Komplo teorileri hakkında ilginç bir popüler bilim kitabı okumak isterseniz, Rob Brotherton'ın yazdığı *Suspicious minds: Why we believe conspiracy theories* (2015; New York, NY: Bloomsbury Sigma) isimli kitabı okuyabilirsiniz.
- ABD siyasi bilimi hakkında bakış açısı kazanmak için Joseph E. Uscinski ve Joseph M. Parent'ın yazdığı *American conspiracy theories* (2014; New York, NY: Oxford University Press) isimli kitabı okuyun. Bu kitap ayrıca İkinci Bölüm'de anlatılan 120 yılda yazılmış 100.000'den fazla mektubu inceleyen bir araştırmayı da içeriyor.
- Komplo teorilerine tarihî bir bakış açısı edinmek için Daniel Pipes'ın yazdığı *Conspiracy: How the paranoid style flourishes and where it comes from* (1997; New York, NY: Simon & Schuster) isimli kitabı okuyabilirsiniz.
- Robert S. Robins and Jerrold ve M. Post'un yazdığı *Political paranoia: The psychopolitics of hatred* (1997; New Haven, CT: Yale University Press) isimli kitap da siyasi ve tarihî yaklaşıma ilgi duyanlara önerilebilir.
- Pek çok yazarın kendi bakış açılarını sunduğu bir sayı elde etmek isterseniz Michal Bilewicz, Aleksandra Cichocka ve Wiktor Soral'ın editörlüğünü yaptığı *The psychology of conspiracy* (2015; Oxon, UK: Routledge)'yi okuyabilirsiniz.

- Pek çok yazarın hem komplo teorileri hakkında yazdığı hem de gücün gerçekten yozlaşmış yozlaşmadığını sorgulamak isterseniz Jan-Willem van Prooijen ve Paul A. M. van Lange'ın editörlüğünü yaptığı *Why people are suspicious of their leaders* (2014; Cambridge, UK: Cambridge University Press) isimli eseri okuyabilirsiniz.

Genel olarak inanç hakkındaki kitaplar:

- Üçüncü Bölüm'deki fikirler hakkında, inancın inşası üzerine harika bir bilim kitabı okumak isterseniz Michael Shermer'ın yazdığı *The believing brain: From ghosts and gods to politics and conspiracies – How we construct beliefs and reinforce them as truths* (2011; New York, NY: Henry Holt) isimli kitabı okuyabilirsiniz.
- İnanç psikolojisi hakkındaki başka bir kaliteli bilim kitabıysa Jesse Bering'in yazdığı *"The belief instinct: The psychology of souls, destiny, and the meaning of life"* (2011; New York, NY: W.W. Norton & Co) isimli eserdir.

Popülizm / aşırıcilık ve komplo teorileri hakkındaki kitaplar:

- Popülizme iyi bir giriş yapmak için Jan-Werner Müller'in yazdığı *What is populism?* (2016; Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press) isimli eseri okuyun. Bu kitap ayrıca komplo teorilerinin popülist hareketlerdeki yerine de değinmektedir.
- Aşırı radikal gruplar hakkındaki nitel araştırmayı okumak isterseniz Jamie Bartlett, J. ve Carl Miller'ın yaptığı *The power of unreason: Conspiracy theories, extremism and counter-terrorism* (2010; London, UK: Demos) isimli araştırmayı okuyun.

İnanç ve gerçekliği karşılaştıran kitaplar:

- Sözde bilimsel "11 Eylül gerçekleri" komplo teorileri size mantıklı mı geliyor? O zaman kesinlikle David Dunbar and Brad Reagan'ın yazdığı *9/11 myths: Why conspiracy theories can't stand up to the facts* (2011; New York, NY: Hearst Books) isimli kitabı okumalısınız. Bu kitapta bu olayla bağdaştırılan komplo teorileri hakkında gerçekten söyleyecek sözü olan bilim insanlarını ve şahitleri okuyacaksınız.
- Paranormal olaylarda birazcık gerçeklik payının olduğunu mu hissediyorsunuz? Lütfen, Richard Wiseman'in yazdığı *Paranormality: The science of the supernatural* (2011; London, UK: Pan Books) isimli kitapta bilimsel kanıtları okuyun.

Diğerleri

- Altıncı Bölüm’de söz edilen 11 Eylül komplo teorilerinden “erimiş çelik”i inkâr eden demirciyi izlemek isterseniz şu linke buyurun: www.youtube.com/watch?v=FzF1KySHmUA
- Prince’in Birinci Bölüm’de söz edilen kimyasal püskürtme hakkındaki konuştuğu televizyon röportajı için: <http://youtu.be/3zEiAQdyAGk>
- Kitabın yazarının komplo teorilerinin psikolojisi hakkındaki röportajını okumak için: www.vox.com/science-and-health/2017/4/25/15408610/conspiracy-theories-psychologist-explained

NOTLAR

BİRİNCİ BÖLÜM

- 1 Zonis & Joseph, 1994, s. 448
- 2 Van Prooijen & Van Lange, 2016
- 3 Kay, Gaucher, McGregor & Nash, 2010
- 4 Wright & Arbutnot, 1974
- 5 Pipes, 1997
- 6 Pipes, 1997
- 7 Synovate, 2009
- 8 Oliver & Wood, 2014
- 9 Detaylar için bk. Sunstein & Vermeule, 2009

İKİNCİ BÖLÜM

- 10 Uscinski & Parent, 2014
- 11 Andeweg, 2014
- 12 Pipes, 1997
- 13 Park, 2010
- 14 Neuberg, Kenrick & Schaller, 2011
- 15 Vuolevi & Van Lange, 2010
- 16 Van Prooijen & Acker, 2015

100 NOTLAR

- 17 Sullivan et al., 2010 ; Van Harreveld et al., 2014; Whitson & Galinsky, 2008
- 18 Van Prooijen & Acker, 2015
- 19 Van Prooijen & Jostmann, 2013
- 20 Leboeuf & Norton, 2012

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

- 21 Wiseman, 2015
- 22 Wood, Douglas & Sutton, 2012
- 23 Goertzel, 1994; Swami et al., 2011
- 24 Darwin, Neave & Holmes, 2011; Lobato, Mendoza, Sims & Chin, 2014
- 25 Aarnio & Lindeman, 2005; Gervais & Norenzayan, 2012; Swami et al., 2014; Van Prooijen, 2017
- 26 Shermer, 2011
- 27 Falk & Konold, 1997
- 28 Wilke, Scheibehenne, Gaissmaier, McCanney & Barrett, 2014
- 29 Skinner, 1948
- 30 Skinner, 1948, p. 171
- 31 Blackmore & Trościński, 1985
- 32 Dieguez, Wagner-Egger & Gauvrit, 2015
- 33 Bressan, 2002; Blagrove, French & Jones, 2006
- 34 Van Prooijen, Douglas & De Inocencio, basında
- 35 Van Elk, 2013
- 36 Douglas et al., 2016

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

- 37 Goertzel, 1994
- 38 Pipes, 1997
- 39 Van Prooijen & Van Dijk, 2014
- 40 Dovidio et al., 2004 ; Galinsky & Moskowitz, 2000
- 41 Golec De Zavala & Cichocka, 2012
- 42 Imhoff & Bruder, 2014
- 43 Mashuri & Zaduqisti, 2013

- 44 Mashuri & Zaduqisti, 2015
- 45 Thorburn & Bogart, 2005
- 46 Crocker, Luhtanen, Broadnax & Blaine, 1999

BEŞİNCİ BÖLÜM

- 47 www.independent.co.uk/news/uk/politics/eu-referendum-poll-brexite-live-leave-voters-mi5-conspiracy-government-a7092806.html
- 48 Genel hatları için bk. Jost, Glaser, Kruglanski & Sulloway, 2003
- 49 Van Prooijen, Krouwel, Boiten & Eendebak, 2015; Van Prooijen & Krouwel, 2017
- 50 Müller, 2016
- 51 Judis, 2016
- 52 Pipes, 1997
- 53 Inglehart, 1987
- 54 Van Prooijen, Krouwel & Pollet, 2015
- 55 Imhoff, 2015
- 56 Uscinski & Parent, 2014
- 57 Bartlett & Miller, 2010

ALTINCI BÖLÜM

- 58 Whitson & Galinsky, 2008
- 59 Hogg, Adelman & Blagg, 2010
- 60 Eisenberger, Lieberman & Williams, 2003
- 61 Hogg, 2007
- 62 McGregor, 2006
- 63 Midlarsky, 2011
- 64 Van Prooijen, 2017
- 65 Van Prooijen & Acker, 2015
- 66 Van Prooijen & De Vries, 2016

REFERANSLAR

- Blackmore, S. & Trościanko, T. (1985). Belief in the paranormal: Probability judgements, illusory control, and the 'chance baseline shift'. *British Journal of Psychology*, 76, 459–468.
- Blagrove, M., French, C. & Jones, G. (2006). Probabilistic reasoning, affirmative bias and belief in precognitive dreams. *Applied Cognitive Psychology*, 20, 65–83.
- Bressan, P. (2002). The connection between random sequences, everyday coincidences, and belief in the paranormal. *Applied Cognitive Psychology*, 16, 17–34.
- Cowburn, A. (2016, June 21). EU referendum: Poll reveals third of Leave voters believe MI5 conspiring with government to stop Brexit. *Independent*.
- Crocker, J., Luhtanen, R., Broadnax, S. & Blaine, B. E. (1999). Belief in U.S. government conspiracies against Blacks among Black and White college students: Powerlessness or system blame? *Personality and Social Psychology Bulletin*, 25, 941–953.
- Darwin, H., Neave, N. & Holmes, J. (2011). Belief in conspiracy theories: The role of paranormal belief, paranoid ideation and schizotypy. *Personality and Individual Differences*, 50, 1289–1293.
- Dieguez, S., Wagner-Egger, P. & Gauvrit, N. (2015). Nothing happens by accident, or does it? A low prior for randomness does not explain belief in conspiracy theories. *Psychological Science*, 26, 1762–1770.

- Douglas, K. M., Sutton, R. M., Callan, M. J., Dawtry, R. J. & Harvey, A. J. (2016). Someone is pulling the strings: Hypersensitive agency detection and belief in conspiracy theories. *Thinking and Reasoning*, 22, 57–77.
- Dovidio, J. F., ten Vergert, M., Steward, T. L., Gaertner, S. L., Johnson, J. D., Esses, V. M., Riek, B. M. & Pearson, A. R. (2004). Perspective and prejudice: Antecedents and mediating mechanisms. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 30, 1537–1549.
- Eisenberger, N. I., Lieberman, M. D. & Williams, K. D. (2003). Does rejection hurt? A fMRI study of social exclusion. *Science*, 302, 290–292.
- Falk, R. & Konold, C. (1997). Making sense of randomness: Implicit encoding as a basis for judgment. *Psychological Review*, 104, 301–318.
- Galinsky, A. D. & Moskowitz, G. B. (2000). Perspective-taking: Decreasing stereotype expression, stereotype accessibility, and in-group favoritism. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78, 708–724.
- Gervais, W. M. & Norenzayan, A. (2012). Analytic thinking promotes religious disbelief. *Science*, 336, 493–496.
- Goertzel, T. (1994). Belief in conspiracy theories. *Political Psychology*, 15, 733–744.
- Golec de Zavala, A. & Cichocka, A. (2012). Collective narcissism and anti-Semitism in Poland. *Group Processes and Intergroup Relations*, 15, 213–229.
- Hogg, M. A. (2007). Uncertainty-identity theory. *Advances in Experimental Social Psychology*, 39, 69–126.
- Hogg, M. A., Adelman, J. R. & Blagg, R. D. (2010). Religion in the face of uncertainty: An uncertainty-identity theory account of religiousness. *Personality and Social Psychology Review*, 14, 72–83.
- Imhoff, R. (2015). Beyond (right-wing) authoritarianism: Conspiracy mentality as an incremental predictor of prejudice. In M. Bilewicz, A. Cichocka & W. Soral (Eds.), *The Psychology of Conspiracy* (pp. 122–141). Oxon, UK: Routledge.
- Imhoff, R. & Bruder, M. (2014). Speaking (un-)truth to power: Conspiracy mentality as a generalized political attitude. *European Journal of Personality*, 28, 25–43.

- Inglehart, R. (1987). Extremist political position and perceptions of conspiracy: Even paranoids have real enemies. In C. F. Graumann & S. Moscovici (Eds.), *Changing conceptions of conspiracy* (pp. 231–244). New York, NY: Springer-Verlag.
- Jost, J. J., Glaser, J., Kruglanski, A. W. & Sulloway, F. J. (2003). Political conservatism as motivated social cognition. *Psychological Bulletin*, 129, 339–375.
- Judis, J. B. (2016). *The populist explosion: How the great recession transformed American and European politics*. New York, NY: Columbia Global Reports.
- Kay, A. C., Gaucher, D., McGregor, I. & Nash, K. (2010). Religious conviction as compensatory control. *Personality and Social Psychology Review*, 14, 37–48.
- LeBoeuf, R. A. & Norton, M. I. (2012). Consequence-cause matching: Looking to the consequences of events to infer their causes. *Journal of Consumer Research*, 39, 128–141.
- Lobato, E., Mendoza, J., Sims, V. & Chin, M. (2014). Examining the relationship between conspiracy theories, paranormal beliefs, and pseudoscience acceptance among a university population. *Applied Cognitive Psychology*, 28, 617–625.
- Mashuri, A. & Zaduqisti, E. (2013). The role of social identification, intergroup threat, and out-group derogation in explaining belief in conspiracy theory about terrorism in Indonesia. *International Journal of Research Studies in Psychology*, 3, 35–50.
- Mashuri, A. & Zaduqisti, E. (2015). The effect of intergroup threat and social identity salience on the belief in conspiracy theories over terrorism in Indonesia: Collective angst as a mediator. *International Journal of Psychological Research*, 8, 24–35.
- McGregor, I. (2006). Offensive defensiveness: Toward an integrative neuroscience of compensatory zeal after mortality salience, personal uncertainty, and other poignant self-threats. *Psychological Inquiry*, 17, 299–308.
- Midlarsky, M. L. (2011). *Origins of political extremism*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Müller, J.-W. (2016). *What is populism?* Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press.

- Neuberg, S. L., Kenrick, D. T. & Schaller, M. (2011). Human threat management systems: Self-protection and disease avoidance. *Neuroscience and Biobehavioral Reviews*, 35, 1042–1051.
- Oliver, J. E. & Wood, T. (2014). Medical conspiracy theories and health behaviors in the United States. *JAMA Internal Medicine*, 174, 817–818.
- Park, C. L. (2010). Making sense of the meaning literature: An integrative review of meaning making and its effects on adjustment to stressful life events. *Psychological Bulletin*, 136, 257–301.
- Pipes, D. (1997). *Conspiracy: How the paranoid style flourishes and where it comes from*. New York, NY: Simon & Schuster.
- Shermer, M. (2011). *The believing brain: From ghosts and gods to politics and conspiracies – How we construct beliefs and reinforce them as truths*. New York, NY: Henry Holt.
- Skinner, B. F. (1948). ‘Superstition’ in the pigeon. *Journal of Experimental Psychology*, 38, 168–172.
- Sullivan, D., Landau, M. J. & Rothschild, Z. K. (2010). An existential function of enemyship: Evidence that people attribute influence to personal and political enemies to compensate for threats to control. *Journal of Personality and Social Psychology*, 98, 434–449.
- Sunstein, C. R. & Vermeule, A. (2009). Conspiracy theories: Causes and cures. *The Journal of Political Philosophy*, 17, 202–227.
- Swami, V., Coles, R., Stieger, S., Pietschnig, J., Furnham, A., Rehim, S. & Voracek, M. (2011). Conspiracist ideation in Britain and Austria: Evidence of a monological belief system and associations between individual psychological differences and real-world and fictitious conspiracy theories. *British Journal of Psychology*, 102, 443–463.
- Swami, V., Voracek, M., Stieger, S., Tran, U. S. & Furnham, A. (2014). Analytic thinking reduces belief in conspiracy theories. *Cognition*, 133, 572–585.
- Synovate (2009). *Geloven Nederlanders in Complottheorieën?* Research report Synovate, 13 May 2009.
- Thorburn, S. & Bogart, L. M. (2005). Conspiracy beliefs about birth control: Barriers to pregnancy prevention among African-Americans of reproductive age. *Health Education & Behavior*, 32, 474–487.
- Uscinski, J. E. & Parent, J. M. (2014). *American conspiracy theories*. New York, NY: Oxford University Press.

- Van Elk, M. (2013). Paranormal believers are more prone to illusory agency detection than skeptics. *Consciousness and Cognition*, 22, 1041–1046.
- VanHarreveld, F., Rutjens, B. T., Schneider, I. K., Nohlen, H. U. & Keskinis, K. (2014). In doubt and disorderly: Ambivalence promotes compensatory perceptions of order. *Journal of Experimental Psychology: General*, 143, 1666–1676.
- Van Prooijen, J.-W. (2017). Why education predicts decreased belief in conspiracy theories. *Applied Cognitive Psychology*, 31, 50–58.
- Van Prooijen, J.-W. & Acker, M. (2015). The influence of control on belief in conspiracy theories: Conceptual and applied extensions. *Applied Cognitive Psychology*, 29, 753–761.
- Van Prooijen, J.-W. & De Vries, R. E. (2016). Organizational conspiracy beliefs: Implications for leadership styles and employee outcomes. *Journal of Business and Psychology*, 31, 479–491.
- Van Prooijen, J.-W., Douglas, K. & De Inocencio, C. (in press). Connecting the dots: Illusory pattern perception predicts belief in conspiracies and the supernatural. *European Journal of Social Psychology*.
- Van Prooijen, J.-W. & Jostmann, N. B. (2013). Belief in conspiracy theories: The influence of uncertainty and perceived morality. *European Journal of Social Psychology*, 43, 109–115.
- Van Prooijen, J.-W. & Krouwel, A. P. M. (2017). Extreme political beliefs predict dogmatic intolerance. *Social Psychological and Personality Science*, 8, 292–300.
- Van Prooijen, J.-W., Krouwel, A. P. M., Boiten, M. & Eendebak, L. (2015). Fear among the extremes: How political ideology predicts negative emotions and outgroup derogation. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 41, 485–497.
- Van Prooijen, J.-W., Krouwel, A. P. M. & Pollet, T. (2015). Political extremism predicts belief in conspiracy theories. *Social Psychological and Personality Science*, 6, 570–578.
- Van Prooijen, J.-W. & Van Dijk, E. (2014). When consequence size predicts belief in conspiracy theories: The moderating role of perspective taking. *Journal of Experimental Social Psychology*, 55, 63–73.
- Van Prooijen, J.-W. & Van Lange, P. A. M. (2016). *Cheating, corruption, and concealment: The roots of dishonesty*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

- Vuolevi, J. H. K. & Van Lange, P. A. M. (2010). Beyond the information given: The power of a belief in self-interest. *European Journal of Social Psychology*, 40, 26–34.
- Whitson, J. A. & Galinsky, A. D. (2008). Lacking control increases illusory pattern perception. *Science*, 322, 115–117.
- Wilke, A., Scheibehenne, B., Gaissmaier, W., McCanney, P. & Barrett, H. C. (2014). Illusory pattern detection in habitual gamblers. *Evolution and Human Behavior*, 35, 291–297.
- Wiseman, R. (2015). *Paranormality: The science of the supernatural*. London, UK: Pan Books.
- Wood, M. J., Douglas, K. M. & Sutton, R. M. (2012). Dead and alive: Beliefs in contradictory conspiracy theories. *Social Psychological and Personality Science*, 3, 767–773.
- Wright, T. L. & Arbuthnot, J. (1974). Interpersonal trust, political preference, and perceptions of the Watergate affair. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 1, 168–170.
- Zonis, M. & Joseph, C. M. (1994). Conspiracy thinking in the middle east. *Political Psychology*, 15, 443–459.

